Национальная библиотека Республики Тыва им. А. С. Пушкина

ЦЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 63 (16125) ◇ 1999 чылдың август 3, вторник ◇ Ат салган шагы ◇ Садар өртээ дугуржулга өзугаар. 17.30

Президент Администрациязында

ПОЛИТИКТИГ ТӨП

ЭРТКЕН ЧЫЛДЫҢ АВГУСТ АЙДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТ АДМИНИСТРАЦИЯЗЫН БОЛГАШ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АППАРАДЫНЫҢ СТРУКТУРАЗЫНГА ЧАМДЫК ӨСКЕРИЛГЕЛЕР БОЛГАН. ТР-НИҢ ПРЕЗИДЕНТ АДМИНИСТРАЦИЯЗЫНЫҢ ЧАА СТРУКТУРАЗЫН ТУРГУСКАН. ООҢ УДУРТУКЧУЗУНГА ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ЧАРЛЫЫ-БИЛЕ ВЯЧЕСЛАВ БАВУУЕВИЧ ЯНДАЙ-ООЛ ТОМУЙЛАТКАН.

ДОПЧУ НАМДАРЫ: 1959 ЧЫЛДА ӨВҮРНҮҢ ХАНДАГАЙТЫ СУУРГА ТӨРҮТТҮНГЕН. ОНГУ КЛАССТЫ ДООСКАШ, КРАСНОЯРСКИНИҢ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУДУНГА ДЭЭДИ ЭРТЕМНИ ЧЕДИП АЛГАН. КОМСОМОЛ ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙКОМУНУҢ БИРГИ СЕКРЕТАРЫНГА, ВЛКСМ ОБКОМУНУҢ СЕКРЕТАРЫНГА, КОММЕРЦИЯ СТРУКТУРАЗЫНГА АЖЫЛДАП ЧОРААН. ӨГ-БҮЛЕЛИГ, ҮШ АЖЫ-ТӨЛДҮГ.

ТР-НИҢ ПРЕЗИДЕНТ АДМИНИСТРАЦИЯЗЫНЫҢ УДУРТУКЧУЗУ В.Б. ЯНДАЙ-ООЛГА БИСТИҢ КОРРЕСПОНДЕНТИВИС УЖУРАШКАШ, ООҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫНГА ХАМААРЫШКАН АЙТЫРЫГЛАРНЫ САЛГАН.

ТР-ниң Президент Администрациязының удуртукчузу Вячеслав ЯНДАЙ-ООЛ-биле интервью

— ТР-ниң Президент Администрациязының чаа структуразының дугайында чамдык хамаатылар ам-даа чедир билбес боор тур. Ындыг болганда аңаа кыска тайылбырдан берип көрүңерем, Вячеслав Бавуевич.

— Эртken Президент соңгулдаларының кампаниязының база республиканың партияларының, шимчээшкиннериниң, хөй-ниитизиниң төлээлекчилери-биле ужуражылгалар үезинде Президент Администрациязын Чазактың Аппарадындан аңгылаар дугайында саналдар кирген. Орта үндезилеп алгаш, оларны ийи аңгылаан, ону соңгукчуларның чагыы-биле кылган деп чугаалап болур. Тыва Республиканың Президентизиниң чугааларында, солуннарга үндүрген материалдарында болгаш өске-даа нормативтиг документилерде ТР-ниң Президент Администрациязының болгаш Чазак Аппарадының үүнү кылырын, эргелерин, хүлээлгелерин шуптузун тодаргай айыткан. Ол документилерде Чазактың Аппарады чүгле ажыл-агый айтырыгларын удуртуру көрдүнген. Президент Администрациязы ажыл-агый айтырыгларын кылбас-даа болза, эргежок чугула болу бергенде чамдык ажылдакчылар орта киржир.

Президент Администрациязы күрүне тургузуун быжыглаар, политиктиг айтырыглар шиитпирлээр, амгы үениң кадр политиказын боттандырар, контроль-хыналда кылыр, чугула күрүне документилериниң күүселдезин хынаар болгаш өске-даа чугула ажылдарны чорудар хүлээлгелиг.

— Бо айтырыгларны шиитпирлеп боттандырар кандыг эргелелдер Администрацияда барыл?

— Бисте беш эргелел бар. Ол болза контроль, кадрлар, организастыг ажылдар, күрүне тургузуун быжыглаар талазы-биле, информация аналитиказының эргелелдеридир. Олар Администрацияның ажыл-чорудулгазын боттандырар дээш ажылдап турарлар.

— Президент Администрациязының кылыр ажыл-чорудулгазының үгле кол угланыышкыннарын ададыңар, ам аңаа кыска тайылбырдан берип көөр силер бе, Вячеслав Бавуевич?

— ТР-ниң Президент Администрациязының мурнунда харыысалгалыг стратегтиг күрүне сорулгаларын салган. Политиктиг болгаш организакчы ажылды массаны дамчыштыр чорудар ужурлуг бис. Ынчангаш чон-биле кижизидилге ажылын эки-жидер, кижи факторун идепкейжидер. Политиктиг болгаш экономиктиг реформаларны боттандырар, рынок харылзааларын хөгжүдер, республиканы социал-экономиктиг, саң-хөө кризизин доктаадыр, улус ажылагыйының адырларын кризистен уштур, өнчүнүң бүгү хевирлерин хөгжүдеринге дең байдалды тургузар.

Масса чон ортузунга организакчы, кижизидилге ажылын чорудуп, чугула күрүне документилериниң төлевилелдерин (чарлыктар, доктаалдар...) белеткеп, эң эки рынок инфраструктураларының (үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин хандырып турар ажыл-агый адырларының комплекизиниң) аргадуржулгазын ниитилештирип тура, оларның экономиканың, чедиишкиннеринге, кижилерниң практиктиг амыдыралынга салдарлыын кезээде өөренип көөр ужурлуг бис. Чоннуң мээ-медерели өскен тудум-на экономикага, эртемге, техникага чедиишкиннер бар болур. Кым рынок харылзааларының механизмнерин, рынок эртемин эки өөренип, шиңгээдип алган болдур, ынчан ол чедиишкинниг ажылдаар. Ону амыдырал бадыткап турар-дыр.

Моон алгаш көөрге, Президент Администрациязы херек кырында политиктиг төп болуп турар. Өске бүгү күрүне структураларындан Президент Администрациязының аппарадынга бир дугаарында чаа идеялар тыптыр, ылаңгыя социал-экономиктиг нарын айтырыгларның дидим, чаңгыс аай эвес шиитпирлерин хүлээп алырының эң таарымчалыг хевирлерин бодамчалыг кылырынче кичээнгейни салган. Янзы-бүрү концепцияларның (кол бодалдарның), айтырыгларны тайылбырлаарының дугайында саналдар, бодалдар моон эгелээр. Орта доктаалдар, күрүне илеткелдери болгаш өскелер-даа хамааржыр. Бистиң ажыл-чорудулгавыс болгаш күжениишкиннеривис мурнап турар характерлиг.

Перспективтиг стратегтиг сорулгаларывыстан бодувустуң ажыл-чорудулгавыстың тактиказын тодарадыр бис, ол езугаар ажыл-херекти амыдыралга боттандырар. Администрация структуразының адыр азы бөлүк бүрүзү хүн бүрү ажылын ажыктыг кылып, социал-экономиктиг айтырыгларның чорудулгазынга чогуур үезинде салдар чедирер хемчеглерни ап келген. Оон аңгыда, республикада политиктиг, социал-экономиктиг байдалдың анализин кылып турар бис.

(Уланчызы 2-ги арында).

Дамчыыр чугааларга хамаарыштыр

КАНДЫГ-ДААА ЧАЖЫТ ЧОК

Г. Эпптиң билдинмес улус холундан өлгени-биле холбаштыр чамдык массалыг информация чепсектери "кызыл папка" дугайында хөй шуугаазын үндүрүп эккелген. Ында үүү бары журналистерге билдинмес, ол хиреде оларның чамдыктары өлүрүүшкүннү ооң-биле холбаштырып турар. Олар ында часкы тарылгага көрдүнген акша-хөреңгини Тывага канчаар шын эвес чарыгдаанын көргүскен документилер бар деп даап бодап турарлар. Шак ындыг дамчыыр чугааларга хамаарыштыр ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы Валерий Шагдыр-оолович ОЮН медеглел кылган.

Республика бюджединче кирип турар орулгаларның, үндүрүг политиказының, саң-хөө ажылчорудулгазының айтырыгларын харыылап турар болганымда, Чазакты сойгалаан документилер дугайында дамчыыр чугаалар хоозун чүве-дир дээрзин медеглеп тур мен. Часкы ажылдар болгаш "соңгу чүк сөөртүлгезинге" хамаарышкан айтырыгларда чажырар чүү-даа чок болганда, ындыг чажыт документилер турбас-даа ужурлуг.

Тыва биле Кабардин-Балкарияның аразында харылзаа Россияда экономиктиг байдалдың онзагайы-биле тайылбырлаттынып турар. Бюджет орулгалыг болгаш карылгалыг кезектерден тургустунары билдингир. Орулгалыг кезээнче үндүрүглер кирер, чарылгалыг кезээнден акшаландырыышкынны чорудар. Ынчап кээрге чамдык регионнар үндүрүүн өйшаанда санап бербеске, ооң түүнелинде өскелер оон акшаны чедир албас апаар. Ынчангаш байдалды чиигедир дээш, федералдыг Чазак удур-дедир төлежилгелерниң системазын чогааткан. Ынчан ийи девискээрни кожуп каар: "бюджетче төлекчи — бюджеттен алыкчы" кылдыр. Бюджетке өрелиг чер акшазын бюджеттен алыкчыга дорт шилчидиптер.

Ынчангаш Тыва биле Кабардин-Балкарияны кожуп каан ужуру-даа ол. 1997 чылдан бээр республиканың көдээ ажылагыйы федералдыг бюджеттен 12 млн. рубльди чедир албаан. Ол хире акша-түңге Нальчикте күрүне бүдүрүлгези федералдыг бюджетке өрелени берген. Ынчангаш Нальчиктиң "Чернореческ" аъш-чем комбинады бодунуң продукциязыбиле республиканың 1997 чылда часкы хову ажылдарынга чарыгдаан кывар-чаар материалдары дээш өрезин дуглаан. Комбинат бодунуң продукциязы — арага сайгарылгазындан кирген акша-биле санашканы биске кандыг хамаан боор.

"Соңгу үүк сөөртүлгезинге" хамаарыштыр база кандыг-даа чажыттар чок. Ооң акша-хөреңги чарыгдалын федералдыг Саналга палатазы, КРЭ, прокуратура доктаамал хынап турар. Саналга палатазының тускай бригадазы сөөлгү катап 1998 чылдың ноябрьда маңаа кээп чораан. Хыналданың түүнелинде ТР-ниң Чазак хуралын эрттирген. чогуур доктаалды хүлээп алган. Хынакчыларның талазындан, мурнундаа турганы ышкаш, кандыг-даа хажыдыышкыннар илереттинмээн. Ол дугайында медээни парлалгага чырыткан.

Г. Я. Эпп бодунуң ажылының аайы-биле ол бүгүнүң дугайында эки билир турган, херек болза хыналдаларның актылары-биле бүрүн таныжар аргалыг турган. Кымгадаа билдингир ындыг фактылар "кызыл папкага" чораан деп, хөй шимээн база ону Эпп амытынын каай-каай үүге-ле кадагалап чоруур ийик, ол утка чок үүве ышкажыл.

Часкы хову ажылдарын кандыг акша-хөреңги-биле чорутканының дугайында хөй санчурагайларлыг тодаргай тайылбырны көдээ ажылагый сайыды Степан Достай база берген. Кол утказы үстүнде тайылбырдан билдине берген болганда, ол дугайында катаптаары артык болур боор деп санадывыс.

МАЛ ЧЕМНЕРИНИҢ БЕЛЕТКЕЛИ

НИИТИЗИ-БИЛЕ МЫНДЫГ

Бо хүннерде республиканың көдээ ажыл-агыйларында мал чемнериниң белеткелиниң талазы-биле ажыл кидин түлүк эгелээн. ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының бирги оралакчызы Виктор Иванович Лавриненконуң берген медээзи-биле алырга, байдал элээн нарын. Кааң хүннериң чартык ай хире үзүктел чок болганы-биле чер-черлерде үнген оът-сигенниң өзүмүнге улуг бергедээшкиннер таварышкылаан. А сигенни езулуг-ла чечектелип турар үезинде кезерге, кончуг таарымчалыг.

Мал чеминиң белеткели кылдыр сигенниң баштайгы үнүжүн ажаап алыры-биле Танды, Бии-Хем, Каа-Хем, Улуг-Хем, Кызыл, Чеди-Хөл кожууннар шалыпкын болуп, бо ажылче идепкейлиг киргеннер. Улуг-Хем кожууннуң арат ажыл-агыйларының, албан черлериниң, организацияларының аразынга сиген кезилдезиниң талазы-биле конкурсту организастаан. База ол ышкаш Чөөн-Хемчик кожууннуң чамдык ажыл-агыйлары сигенниң баштайгы кезилдезин багай эвес темпбиле белеткей бергеннер.

Бо хүннерде ниитизи-биле республикада 2102 тонна сигенни кезип белеткээн. 2295 гектар шөлдүң сигенин хол-биле болгаш сиген кестирер машиналар кескен, ооң 1842 гектары бөлдүнген. База ол ышкаш сөөлгү медээ-биле алырга, 20 тонна витаминниг сиген далганы белеткеттинген. А баш бурунгаар тургускан план езугаар алырга, 640 муң тонна сигенни кезери көрдүнген.

Суггат талазы-биле айтырыг база-ла чамдык кожууннарда нарын. Каш чыл бурунгаар кончуг күштүг суггарылга системаларын ажыглап турган болза, ам ону бо хүннерде Улуг-Хем, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Чеди-Хөл кожууннарда ажыглалда киирип турар. Кааңнап турда, агым сугнуң көдүрлүүшкүнү кудулаары чугаажок. Ынчангаш суг эвээште хову, шөлдерже суг бадырарынга шаптараазыннар болганчок тургустунар. Бай-Тайга, Бии-Хем, Кызыл кожууннар ийи дугаар суггатты чорудуп турар.

Россияның агаар медээзиниң талазы-биле Төп станцияның дыңнатканын езугаар алырга, июльдуң ийиги декадазындан ыңай чаъстыг хүннер болур деп турар. Ооң эгелээни бо эвес ирги бе? Бир эвес бо хевээр болур болза оът-сиген, тараа-быдаавыс улам өзүп, элбек-шиири чугаажок. Эптиг арганы ажыглап тургаш, бар бүгү күштү, машинатехниканы мөөңнээш, мал чеминиң белеткелибиле чергелештир, оон улаштыр дүжүт ажаалдазынче кирер апаар.

Чимисмаа МОНГУШ,
бистиң корр.

АЖЫГЛАЛГА КИРЕР ТУДУГДА

ҮНЕЛЕЙ БЭЭР

Кызыл хоорайның, Төп базаарның чанында шывыглыг рыноктуң тудуунда ажыл бо хүннерде идепкейжээн. "Школьник" кооперативтиң ажылчыннары боттарынга керээ езугаар көрдүнген кылыр ажылдарын доозуп турар. Ажылдың канчаар чоруп турарын билип алыры-биле "Школьник" кооперативтиң тудугжузу Артур Оксурга сөстен беріптээлиңер.

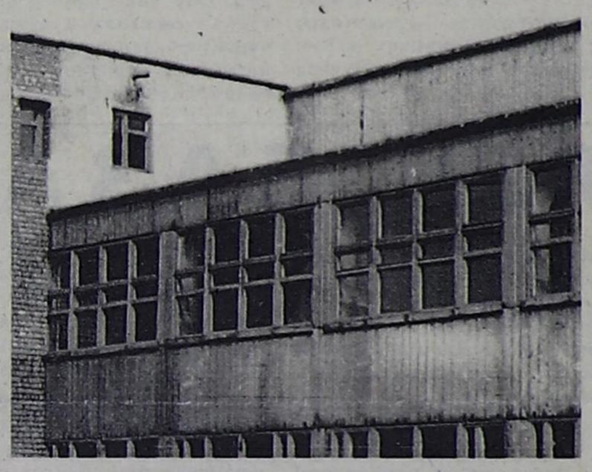

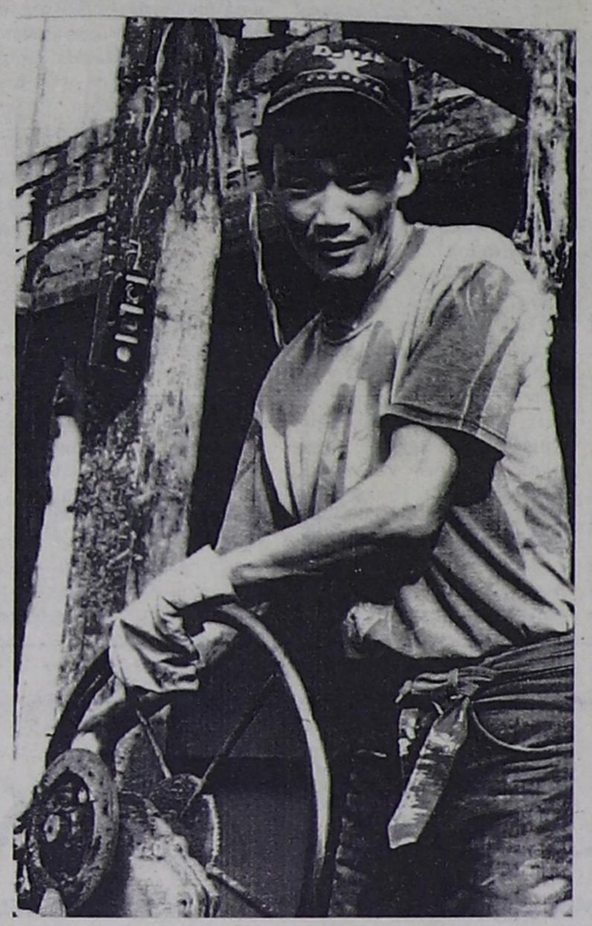

ЧУРУКТАРДА: Шывыглыг рыноктуң ниити хевири. тудугжу Артур Оксурнуң ажылдап турары.
Юрий КОСАРЬКОВТУҢ тырттырган чуруктары.

— Бо тудугга 25 кижиден тургустунган бригада март айдан бээр ажылдап эгеледивис. Ээн турган тудугну чон үптеп каапкан турган. Типография тудуунга көрдүнген тудугну шывыглыг рынок тудуу кылдыр төлевилелин эде кылдырган. Ынчангаш тудугну кылыры ындыг-ла амыр эвес болду. Бистиң кооперативке керээ езугаар көрдүнген ажылдар колдуу дооступ тур. Ам мында 4-5 кижи артып калган, удур кылыр ажылдарны кылып тур бис. Колдуунда-ла ажыглалга киреринге белен тудугдур. Сантехника, монтаж ажылдары доозулган. Канализация, чылыг коштунган. Электри удазыннары шөйдүнген. Соңгалары шилдеттинген. Шалазын ыяш-биле кылыр дээривиске, тудуг материалдарының өртээнге күш четпээн бис. Ам мында армян бригада чедип келген, бетон-биле кудуп эгелей бердилер. Олар доозуптарга тудуг ажыглалга кире бээр.

Шывыглыг рыноктуң тудуунуң кол чагыкчызы — ТР-ниң Экономика яамызы. Акшаландырыышкынны ТР-ниң Чазаа бээр ужурлуг. Бо хүнге чедир холга акша тудуп көрбедивис. Ең-не берге айтырыг мында келген. Ам көрүп тур силер, тудуг колдуу дооступ тур. Ол акшаны кажан биске төлээри ам-даа билдинмес. Өг-бүлелиг, ажытөлдүг улус бергедеп турлар. Ам удавас өөренікчилер өөренип эгелээр болгай. Оларның кедер идик-хеви дээш айтырыглар-ла хөй.

Артур Оксурнуң чугаазынга кижи каттышпас арга чок. Берге үеде, кончуг кыска хуусаада дыкала шынарлыг кылган тудугжулар. Оларның ажылын удавас сайгарлыкчылар үнелей бээр дээрзинге бүзүрээр мен. Ажылдың эң кол кезээ армян тудугжуларда келген болганда, ол бригаданың бригадири Салевел Андресиянга дужуп, кысказы-биле чугаалап бээрин диледим:

— Акыларым-биле Тывага хөй чылдар иштинде чурттап келгеш, дыка хөй тудугларны кылдывыс. Тывалаарым безин багай эвес. Бистиң кол кылыр ажылывыс шаланы бетоннааш, ооң кырынга мрамор чадары көрдүнген. Ол колдуунда бир, ийи дугаар каттарга кылдынар. Үшкү каътты манзабиле шалалаар. Бригадамда 8 кижи ажылдап турар, бир ай чартык болгаш доозуптар бис. Акшаландырыышкын айтырыы бергедеп тур. Акшаны көрдүнген керээ езугаар берип турар болза, ажылдап турар ажылчыннарның хей-аъды көдүрлү бээр болгай. Тудуг материалдарын тыптынып алдывыс, канчаарга-даа ол-ла хуусаазында ажыглалга киириптер бис—диди.

Армян тудугжулар бетон-биле тудуг кылырынга мергежээн чон болгай. Ынчангаш оларны борта эккээп салганы таварылга эвес. Салевел Андресиян сөөлгү чылдарда хуу будүрүлге "Андресиянны" тургузуп алгаш, керээ езугаар тудуг кылып чоруп турар бригада болду. "Кылыр дээрге тудуг ажылы кайда-даа хөй, чүгле акшаландырыышкын айтырыы шиитпирлеттинмес, ол берге-дир — деп, ажылчын А. Айвазян хомудап орду.

— Шывыглыг рыноктуң тудуу ажыглалга киреринiң кырында келген. Сөөлгү чылдарда Кызыл хоорайда туттунуп турар тудуглар ТР-ниң Чазааның акшаландырыышкыны-биле кылдынып турар болгай. Акша айтырыы кайда-даа берге дээрзи кымга-даа билдингир. Арай деп ажыглалга кирер дей берген тудугну Чазак үезинде акшаландырыптар боор деп идеген каалы.

Сергей ХЕРТЕК.

КЫЗЫЛ, ООҢ ДЕВИСКЭЭРИНДЕ

Бодалдар

АРЫГ-СИЛИГ БОЛДУРАР

Кызыл хоорайывыс — Тыванын найысылалы, ооң судалы болгаш чүрээ дээрзин республиканың улугбиче чону эки билир. Ында кандыг-даа маргыш чок. Ажыл-агый, аян-чорук аайы-биле чурттуң кайы-даа регионнарындан келген аалчылар бир-ле дугаарында Кызылга келир. Аалчыларны уткуп хүлээр, оларның келген сорулгазын эчизинге чедиреринге-даа дузалажыр дарга-бошкаларывыс, удуртукчу депутаттарывыс төпте-ле турумчаан болгай. Ынчангаш ажыл-агыйның кайы адырынга хамаарылгалыг чорукчулар келир болдур, олар эң-не баштай салган сорулгазын чедип алыры-биле ол-бо хереглиг кижилеринге дужуп, ажыл-херекчи чугааны кылыр. А хостуг үелеринде хоорайның чурумалдыг чаражын, төөгүлүг тураскаалдарын магадап ханмас аян-чоруун уламчылааш, дедир-ле чоруптарлар.

Кызыл шынап-ла онзагай хоорай. Маңаа кандыг-даа бедик эрге-дужаалдыг кижилер, эртем ажылдакчылары, шажын чүдүлгениң Дээргилери дээш өске-даа чон хөйү-биле келгенин билир бис. А үгле кайыын-бир черден хүндүткелдиг кижилер келир азы республика, делегей чергелиг маргылдаа, оюн-концерт азы кандыг-ла-бир онзагай чыыш болур деп бааргa, хүнүнде дырбаңайндыр аштанып, хөй чоннуң хензиг када чыглыпкы дег эң көскү черлерин ол дээрезинде арыглай тыртып каарывыс база чажыт эвес-ле болгай. Бо дээрге бети дизе, эң бөдүүн болгаш көскү чижек-тир. А шала ажытталчак, ылаңгыя хоорай кыдыы черлерде бок-күзүрүмнүң эрткендүшкен улус карааңга чаржынчыг, изинчиг апарган чыт-бус, ымыраа-сээк үглей берген чыдарын бо-ла эскерер бис. Бо айтырыгга хамаарыштыр хоорайның чер комитединиң даргазының оралакчызы Маина Күжүгетовна Кадыг-оол биле ужуражып, каш айтырыгга харыыларны алыр арга-лыг болдум.

— Маина Күжүгетовна, арте-дуже көөрге хоорайның төп черлерин, ылаңгыя рынок кудумчуларының ажытталчак талаларын бок тудуп чиир деп барган болур. Ону канчаар тайылбырлап болур силер?

— Шын харын, айтырыг дорту-биле салдынды. Шак мындыг чурум үрээшкиннери колдуунда хамааты, чурттакчы чонну талазындан болуп турар. Барык неделя санында хоорайның кудумчуларынга чагырга черинин болгаш ТР-ниң Долгандыр хүрээлел болгаш бойдус камгалал комитединиң специалистери-биле каттышкан хыналдаларны чорудуп турар бис. Ол үеде эскерип көөрүвүске, Чер хоойлузунуң дүрүмүн хажыдар чоруктар хамаатыларның талазындан, бодунуң-на чурттап орар девискээриниң бок-күзүрүмүн көзүлдүрле дөңнелдир төккүлеп алган кайгап олургулаардыр. Ында ам тодарадыр болза тудуг материалдарының артынчылары, демир-дес кескиндилери, лаза, бузундулар, үендаян каскан оңгарлар довураа дээш черле дириг кижиниң чурттап орган өдээнден үнер ужурлуг боктар-дыр ийин. Ону ужуру болза, арыглаар, ногаа, үнүш тарываан-даа болза черден үнер оът-сигенниң арыг агаар тынып өзеринге орукту ажыдары чугула деп бодаар мен. Мооң чаңгыс чылдагааны — чалгаа чоруктан болурдур. Ону бөле ширбээш, тускай ажыглазын дээш тургузуп каан контейнер иштинче уруптарындан безин хол көдүреринден чалгаараар. А рыноктар чаны база-ла ындыг. Коммерсантылар бараанын садыпкаш, акшазын кармактапкаш шымдай-ла бурт дээрлер. А хүнзээн чериниң саазын-богун, коробка-хааржактарын рынок ажылчыннары аштап чадап турда-ла, хат-салгын алгаш бажыңнар хериминиң доразынче тырый хадыптар. Ооң соонда аңаа кым-даа дээринден чалданыр, удур-дедир чууй кагжып турда хүннер эртер, а ыңай-бээр шуушкан чон мага хандыр көрүп, ческинип эртип-ле турар. Түннелинде кымның хериминиң чанында бок хөйү-биле чыылган болдур, ол бажың ээлери буруулуг, олар чалгаа болур.

— Хыналда үезинде богунга күш четпейн туттурган чалгаапайлар кандыг хемчегге онаажырларыл?

— Ажылывыс аайы-биле ийиги кварталда Кызыл хоорайга Чер хоойлузунуң дүрүмүн кайы хире сагып турарының дугайында 213 хыналданы чоруттувус. Хынаан шөлдүң ниити хемчээли 3448 га. Хыналдадан 151 хажыдыышкыннар азы чурум үрекчилери илереттинген. Оларның иштинден 16 юридиктиг албан черлерин болгаш амы-хууда кижилерни катай хаара акша торгаалынга онааштырган. Хөй-ниитиниң черин арыг-силиг тутпааны дээш 134 хамаатыга сагындырыг бижиктерни бергилээн бис. Кара турازында чер эжелээн 9 кижини административтиг хемчегге онаагаш, 7325,67 рубльге торгаагаан.

Спутник суурнуң чурттакчыларының ниити ажыглап турар черинге хамаарыштыр чагаа келген. Ону истээри-биле база-ла хыналданы чоруттувус. Баштайгы хүннерде каразынчыг фактылар илереттинмээн. Бир-ле хүн кежээкиниң 11 шак үезинде Пролетарская кудумчузундан долдур бок чүдүрген машина хоорайдан үнгеш Спутникче углаан соонда, дораан дүжүртүнүпкен. Соондан ызыртыр келириви-ске, бисти-даа эскерер хире эвес болдулар. Машинаны доктааткаш, дораан хемчээн алдывыс. Чолаачының кандыг-даа полигонче бок төгер талону чок болган. Ол-ла черинге протоколду тургускаш, 41745 рубльге штрафтааш, эртенинде богун катап чүдүрткеш, бок төгер полигонче төктүрдүвүс. Мындыг чурум үрээшкиннери болганчок болу бээр. Ылаңгыя хоорайның кыдыг черлеринде амыдыралхандырылганың артынчылары колдаан болур.

— Көдээ ажыл-агыйның ажыглалдыг черлеринге хамаарыштыр хоорай девискээринде байдал кандыг ирги?

— Эрткен чылга чедир хоорайга 480 га суггарылга системалыг "Дузалал ажыл-агыйы" деп биче бүдүрүлге турган. Аңаа чон картошказын, ногаазын, малының чемин тарып аппаа турганнар. Ынчалзадаа хөрзүннүң чемиштиг каъдының ажыктыг шынары бакса-раанындан хоорайларның хереглели чылдан чылче эвээжээн. База ол ышкаш 69 га черде 10 арат, тараачын ажыл-агыйлары көдээ ажыл-агыйның янзы-бүрү культураларын тараан. Чамдык ажыл-агыйлар янзы-бүрү чылдагааннарның уржуундан черин ажыглавайн турар. Ындыг араттарның участоктарын дедир хавырар дугайында чугааны чорудуп турар бис. Ол ышкаш 536 га одар-белчиирлиг шөлде хоорайның мал ажыл-агыйлыг эштежилгезин тургускан. Амгы үеде оларның талазындан кандыг-даа чурум хажыдыышкыннары илереттинмейн турар.

Чимисмаа МОНГУШ чугаалашкан.

ӨГЛЕР БАЗА ТУРГАН

Кижи бодаарга, Кызыл бот-догуннаан Тыва Республиканың найысылалы болганда, көдээ бүдүрүлгелерниң ээлериниң эрге-ажыктарын камгалагы дег. Мөңгүн-Тайганың сарлыкчылары, Тожунуң ивижилери, кожууннарның көдээ ишчилери база Кызылга ынанып чоруур.

Найысылалывыста яамылар, комитеттер, эргелелдер, албан черлери, организациялар хөй. Оларның бир кезии федералдыг. Күрүненің бо структуралары хире шаа-биле чер-черже ээ көрнүп турар. Ооң көскү чижээ болза, чоннуң социал камгалалы. Оон хөй-ле үүлдер хамааржыр.

Ынчалза-даа бот-хандырылганы магадылалдыг болдурарының механизми тургустунмаан. Хууда хойлуг кижи ооң продукциязын бот-үнеге дүүштүр саарып шыдавайн турар. Малчынга садыг-саарылга кылырының арга-хевири чок. Хойну садары-биле Кызылга, ооң чоогунга тудуп тургузар арга-шинээн кым-даа тургузуп албаан.

Түр одар-белчиирлер, суггаттыг ногаан зона кайда боор ийик. Семиртилге пунктулары, тургузур азыраар шөлдер амдаа туттунмаан. Сараттар, силос оңгарлары курлавырлаттынмаан бооп турар. Кызыл хоорай чагыргазы-даа бо талазы-биле херек кырында чүнүдаа кылып күш четпээн.

Дөртен чылдарның баштайгы чартыында безин ындыг турбаан. Ынчан Кызыл бичежек. Доңмас-Суг шыгынга кезек өглер, кажаа-хораалар тургулаан дээр. Изиг-ханнаксаан кызылчылар сериин девээде шээр малды боттары семистээш, садып алгылаар. Күрүне садының, кооператив черлериниң мөң эъдинге хөөн калып турган хевирлиг. Ол дугайын аңгы-аңгы нацияның хоочун чурттакчылары сактыр чорду.

Бөгүнгү Кызыл ындыг эвес. Ооң чурттакчы чону каш катап өскен. Өске регионнардан келген сайгарлыкчылар кышкы-даа айларда бараа-нарын делгепкен боор. Ынчалза-даа чоннуң негелде-хереглелиниң хандырылгазы үзүктелиишкинниг. Өртек база "аарышкылыг". Сүт заводу, эът комбинады, соодукчуларлыг өске-даа күчүлер барык ээнзирээн.

Чүге дээрге Кызыл биле көдээ бүдүрүлге харылзаалары үзүктелген. Кода-хоорайның даштыкы зоназы суггат-биле хандыртынмаан. Ээрбек, Сесерлиг, Көк-Тей, Сукпак, хедек черде бай-байлак Кунгуртуг, өске-даа чаагай девискээрлериң беримчези кудулаан. Найысылалга Бии-Хем, Каа-Хем, Кызыл кожууннарның чамдык шөлдерин чүге керээ-дуржулга езугаар быжыглап болбас деп? Ооң арга-хевирлери калбак. Чижээ, Кызылдың бир бүдүрүлгезиниң дузалал ажыл-агыйын быжыглаай. Удуртукчулар оода каш кодан шээр малды, инек-саанны өстүрүп болур. Бо талазы-биле чижек — "Тыва тудуг" акционер ниитилелдиң дузалал ажыл-агыйы. Мен 1998 чылдың апрельде тудугжуларның төрүүр хой турлаанга албан-биле четтим. Ол Чеди-Хөл кожууннуң девискээринде.

Ында улуг хойжу Владислав Аңгыр-оолдуң чугаазын бижиттирип алган мен. Мынча дээн кижи:

— Чолаачылап келдим. Руль артынга олуруп, өгбүлем, ажы-төлүм чемгерип, хепкерип чордум. Чеди-Хөл кожууннуң чагыргазы биле акционер ниитилел керээ-дуржулга чарып алырга, төрүүр бир кодан хүлээп алдым. Каш чыл бурунгаар одар-белчиирименің арты-иштинге 45 кодан сыныып турду. Ам кайда боор, мал бажы төнген. Шак ындыг өйде тудугжу-дарга Маадыр-оол Кыргыс бар күжүн үндүрүп, оът-сигенниг, тарылга шөлдүг черге комплекстиг кыштагны тутканын сонуургап, аңаа ажылдай берген мен.

Орук харылзаа үзүктелчек-даа болза, кижиге, малга байдал таарымчалыг. Ооң чанында 63 гектар тарылга шөлү бар. Дүжүт чаагайда тарааны, саваңны болгаш хоорзаны канчаар-даа ажыглап болур.

Улуг хойжу, биче сеткилдии ол боор, кыштагда чараш бажыңының, инек-хой кажааларының, сиген шыгжаар сенажының, чунар-бажыңының, "Беларусь" тракторунуң дугайында чугаалавады. Каракка көстүп турар боорга, ыыттаваан бооп база чадавас. Мен ботхууда, бо кыштагны Тыва Республикада эң эки турлаг хонаштарның бирээзи деп билип чоруур мен. "Революцияның чалбыыжы" совхозта безин шак ол хире делгем, хостуг одар-белчиирлиг, мал чеми-биле хөй курлавырлыг, көжүп-дүжеринге ажыглаар машина-техникалыг төрүүр кодан ховарла боор. Шаанда хойжу Маадыр орус акый Сафоновтуң эки кыштаг-девискээри турган харын.

Кызыл хоорайның бүдүрүлгелериниң удуртукчуларындан коллективи, ажылдап турар чери дээш, эрес-кежээ, тывынгыр ажылдыглар хөй-ле болзунам! Ылаңгыя хууда мал ажыл-агыйлыглар аан. Оларның амдыызында эвээжи кончуг. Чайгы үеде чазаглап, чайлаглап, күзеглеп көже бээр кидис өглүглер мандып-ла турзун. Чогум кыжын чижи, катчимизи, белеткеп алган ак чеми-биле найысылалга — чаагайжыдыр туттунган "кыштаанга" катап көжүп келгей. Машина-техника шыгжаар гаражы, чем шыгжаар склады оларда бар болгай. Өзүп көвүдээн малын ынаныштыг кижилер-биле ээлчежип-даа кадаргай. Арга-хевир, курлавыр черле бар.

Чогум чаңгыс, үгле думчуун хараар кижи ол ажылга чаңчыгып шыдавазы билдингир. Малга, черге чүрээнден үнүп турар ханы ынакшыл херек. Экер-эрес эрниң кыры-биле куш ужар.

Арапчор ОКСУР.

Кызылдың 85 чылынга уткуштур

БАШТАЙГЫ КУДУМЧУЛАРЫ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ НАЙЫСЫЛАЛЫ КЫЗЫЛ ХООРАЙ БО ЧЫЛЫН ТУРГУСТУНГАНЫНДАН БЭЭР 85 ЧЫЛЫН ДЕМДЕГЛЕП ЭРТТИРЕР.

Кызылда "Алдан-Маадыр" аттыг чурт-шинчилел музейиниң эртем ажылдакчызы Лидия Базырның чугаалап турары-биле алырга, Тыва 1914 чылда Россияның составынга протекторат кылдыр кирген. Ынчангы күчү-шыдалдыг хаанныг Россия Тываны чоок-кавыда турар өске чурттардан камгалаар сорулганы салбышаан, маңаа Уранхай крайның төвүн тудар деп шиитпирлээн. Ооң-биле чергелештир харылзааны, садыгны сайзырадыр сорулганы база салган. Россияның хаанны чаа хоорай тудуунче кирер бетинде баштай ооң турар черин шилиир апарган. "Аңаа-маңаа" деп хөй саналдар кирген. Ынчалзадаа бай Габаев тиилээн чүве-дир. Ол хоорайны амгы бо турар чери, маңаа тудар деп шиитпирлээн. Ооң соонда хоорайны Омск, Томск, Иркутск, Красноярск хоорайдан чалаттырып келген орус тудугжулар тудуп эгелээн. Сөөлүнде олар хоорайның баштайгы чурттакчылары болганнар.

Шаанда эң баштайгы орус хүрээ Туран хоорайга туттунган турган. Габаев ол хүрээден ада Владимирни бээр чалап алгаш, хоорайның турар девискээрин орус езубиле аштадып, арыглаткан.

Эге баштай хоорайның адын Белоцарск деп адаан. Ооң соонда Хем-Белдири, Красный-даа диген. Бөгүнде ооң адын Кызыл деп адап турар бис. Хоорайның бир дугаар кудумчуларынга Щетинкин-Кравченко, Кызыл партизаннар, Ленин, Кочетово кудумчулары хамааржыр.

Амгы Пушкин аттыг национал библиотеканың абонемент салбырының бажыңы ынчан электростанция, Ленин кудумчузунда 2 каът кежээки школа Чазак бажыңы турган. Кызыл хоорайның юбилейиниң бүдүүзүнде ооң төөгүзүнге кысказыбиле доктааганым ол.

Ам хоорай чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Виктор Васильевич Вусатыйга сөстү берейн. Ол хоорайның амгы байдалын база юбилейин канчаар эрттирер деп планнап турарын кысказы-биле мынчаар чугаалап турар:

— Чурттуң иштинде экономиктиг айтырыглар ам-даа чидиг бооп артпышаан. Акша-төгериктиң нарын байдалы социал амыдыралга кончуг берге салдарын чедирип турар. Ындыг турбуже, Кызыл хоорайда чуртталга чаңгыс черде турбайн, бодунуу-биле чоруп турарын демдеглеп каайн.

Бисте школалар, уруглар садтары, эмнелгелер бүрүнү-биле ажылдап турар хевээр. Берге болуп турар чүве чүл дизе, уруглар албан черлерин аъш-чем-биле хандырары бооп турар. Уруглар садтарында туберкулез болгаш гепатит аарыгларындан аарып турарларга 19 бөлүктү аңгылаан. Мында оларны халас чемгерип турар. "Адат" деп арат ажыл-агый уругларга сүттү эккеп берип турар. Бии-Хемде бир арат кижи, ооң фамилиязы Даржаа, эът-биле хандырып турары өөрүнчүг. 34 дугаарлыг ясли-садта үнү чок уруглар бөлүү бар. Ында аъш-чем-биле хандырылга база халас.

Хоорайның 3 рыногунда садыг саарылгазы чорбушаан. Ында идик-хеп, аъш-чем аймаан садып турар. Ында ажылдың хайныышкынныг болуп турарын кижи бүрүзү билир болгай.

Кызыл хоорайның 85 чыл болган оюн сентябрьның 17, 18, 19 хүннеринде демдеглеп эрттирер бис. Байырлал үезинде кылыр ажылдарывысты амдан эгелеп планнап эгелей бердивис. Байырлалдың бирги хүнүнде чер-черлерден келген аалчыларны уткууру көрдүнген. Ийи дугаар хүнде концерттер, делгелгелер, садыг ярмарказы болур. Оон ыңай байырлалдың селгүүстээшкинин кылыр бис.

Аныяктар кежээзиниң программазы база бар. Үшкү хүнде мындыг үүлдер болур. Мөгелер хүрежин болгаш чадаг чарыш эстафетазын эрттирер бис. Байырлалга чедир ап чорудар хемчеглеривисти силерге моон-даа соңгаар дыннадыр бис. Ол дугайында үүлдерни дараазында солуннардан номчукчулар номчуп таныжа бээр боор деп идегээр-дир мен деп, түннелинде ол чугаалаан.

Ольга САНДАРАА.

ПОЛИТИКТИГ ТӨП

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

— Кожууннарда, хоорайларда ТР-ниң Президентизиниң төлээлекчилери бар болгай. Олар мурнунда кожуун, хоорай чагыргаларының даргаларының оралакчылары болуп, хамаарышкан кожууннарының даргаларынга чагыртып турган деп билир мен. Ам оларны Президент Администрациязының составында киирген деп турар.

— Ийе, ол шын. Чаа структура езугаар биске хамааржыр. Мурнунда кожууннарда, хоорайларда Президентиниң төлээлекчилери бодунуң ажылының дугайында отчедун каяа-даа бербейн келген, ооң ажыл-чорудулгазын хынавас, чүнү кылып, кандыг бергелерге таваржып турарын кым-даа айтырбас болгаш өске-даа четпестер турган. Ам Президентиниң төлээлекчилери ТР-ниң Президент Администрациязының аппарадының коллективиниң бүрүн эргелиг кежигүннери болганнар, олар контроль эргелелинге хамааржыр, ооң удуртукчузу Николай Амырда. Кожууннарда, хоорайларда Президентиниң төлээлекчилериниң дузазыбиле чер-черде политиктиг, социал-экономиктиг байдалдың анализин доктаамал кылып, ниитилештирип турар бис. Үгле түннеп каар эвес, чидиг айтырыгларже кичээнгей салыр, четпестерни эдерде чүнү кылырының хемчеглерин дүрген алыр болгаш оон-даа өске. Моон соңгаар Президентиниң төлээлекчилерибиле ажылды экижидер болгаш олардан негелдени күштелдирер бис.

— Президент Администрациязы тургустунгандан бээр бир чыл болуп турар-дыр. Бо үениң дургузунда эвээш эвес ажылды кылганы билдингир. Бо чылдың бирги чартыында кандыг ажылхеректерни чорутканын таныштырып көрүнерем, Вячеслав Бавуевич.

— Кылдынган ажылдарның кол-колунга доктаар бодай-дыр мен. "Кризистиң шылгалдазы болгаш республиканың экономиктиг күчү-шыдалының хөгжүлдези" деп 1999 чылда ТР-ниң Президентизиниң республиканың чонунга болгаш Дээди Хуралынга (Парламентизинге) Айыткалының кол сорулгаларын чурттакчы чонга таныштырар талазы-биле организастыг хемчеглерни алган бис. Бо ажылды кожууннарга, хоорайларга Администрацияның харыысалгалыг ажылдакчылары чорутканы. Тускай график езугаар май айда Кызылдың 106 үлетпүр бүдүрүлгезинге, албан организациязынга Айыткалды таныштырган. Бо чугула документиде айыткан сорулгаларны чурттакчы чон үүлдүгзүнүп деткээн.

Президентиниң Айыткалын күүседир хемчеглерни ажылдап кылырынче кол кичээнгейни салган бис. Хемчеглерни бадылаар дугайында Чазак доктаалды хүлээп алган. Ам ооң күүселдезин организастаар ажылды чорудуп турар. Хемчеглер кайы хире күүсеттинип турарын хынап көрген бис, дыка хөй үүлдер кылдынган, ол дугайында аңгы чугаалап берип болур мен.

Президент Администрациязының эргелелдери Чазак аппарадының, чамдык яамыларның, ведомстволарның ажылдакчыларының киржилгезибиле тус чер бот-башкарылгазының айтырыгларының талазы-биле зона семинарларын 4 черге эрттирген. Амгы үеде тус чер бот-башкарылгазының ажыл-чорудулгазын хөгжүдеринче улуг кичээнгей салдынган. Ынчангаш зона семинарларынга кадрлар, кижиниң кол-кол эргелерин сагыырының, тус черниң бюджединиң орулгалыг кезиин тургузарының, соңгукчуларның чагыгларын күүседириниң дугайында болгаш өскедаа амыдыралга, ажылишке херектиг чугула айтырыгларны сайгарып чугаалашкан. Оон аңгыда республиканың чер-черинде чурттакчы чоннуң аъш-чем, эм-таң аймаабиле хандырылгазының байдалын хынап көрген, ооң түннелдериниң дугайында тодаргай бижикти тургускан.

— Кадр политиказы эң чугула айтырыгның бирээзи болгай. Бо талазы-биле кандыг ажылдар кылдынганыл?

— "Россия Федерациязының күрүне албанының үндезиниериниң дугайында", Тыва Республиканың "Күрүне албанының дугайында" хоойлуларын ажыл-чорудулгавыска удуртулга болдуруп турар бис. Күрүне албанының болгаш кадр политиказының эргелели республикада күрүне болгаш муниципалдыг албанның системазын организастаар ажылды уламчылавышаан. Кадр айтырыгларынга хамаарышкан Президентиниң элээн каш чарлыктарын белеткээн. Президентиниң чанында кадр политиказының чөвүлелиниң хуралынга чугаалажыр удуртукчу кадрларны шилиир ажылды бүгү талазы-биле хынамчалыг чорудуп келген. Оон аңгыда чөвүлелге Президентиниң кадр политиказын күүседип турарының дугайында Кызыл биле Каа-Хем кожууннар чагыргаларының даргалары Н. Ч. Ооржактың, С. К. Долгарның информацияларын дыннаан. Оларның арга-дуржулгазын нептереткен. Күрүне албанының болгаш кадр политиказының дугайында хоойлу-дүрүмнериниң күүселдезин эргелелдиң ажылдакчылары доктаамал хынап турар. Оон аңгыда яамыларга, ведомстволарга, тус чер бот-чагыргаларынга кадр ажылының талазы-биле практиктиг дузаны чедирип келген. Удуртукчу кадрларның курлавырларын белеткээр ажылды чорудуп эгелээн. Даңзыда киргеннериниң бүгү шынарларын хандыр өөренип көөр, тускай белеткелин организастаар. Администрация хүн бүрү кадрлар-биле ажылдап, оларның ажыл-чорудулгазын амгы үениң негелделеринге дүүштүр сайзыраңгайжыдар дээш ажылдап турар.

— Тыва Республиканың күрүне тургузуун болгаш бот-догуннаашкынын (суверенитедин) быжыглаар талазы-биле кандыг ажылдар чоруттунуп турарыл, Вячеслав Бавуевич?

— Федералдыг төп-биле харылзааларны хөгжүдүп, сайзырадыр сорулгаларны салгаш, ону боттандырар хемчеглерни ап турар. ТР-ниң Президентизиниң чөвүлекчизи Л. Х. Тас-оол бо ажыл-херекти харылаар. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органнары биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының аразында хүлээлгелерни болгаш эргелерни аңгылаарының дугайында керээниң төлевилелиниң сөзүглелин ажылчын бөлүктүң хуралынга чугаалажырын организастаан. Керээниң төлевилелинге 36 немелделерни, эдилгелерни киирерин саналдаан, оларның шуптузун өөренип көрген. Керээниң төлевилелин 1999 чылдың мартта Чазак хуралынга, июньда Дээди Хуралдың сессиязынга чугаалашкан.

ТР-ниң оралакчы президентизи А. А. Мельниковтун даалгазын езугаар июнь айның дургузунда Россия Федерациязының Федерация болгаш националдар яамызы-биле Тыва Республиканың Чазааның аразында национал политика, федералдыг харылзаалар, тус чер бот-чагыргазының талазы-биле дугуржулганы күүседириниң хемчеглериниң төлевилелин белеткээн бис.

Күрүне тургузуун быжыглаар талазы-биле эргелел ТР-ниң Дээди Хуралының, Тыва Республиканың болгаш Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының катап соңгулдаларын белеткээр база эрттирер талазы-биле ажылдарны чоруткан. Политиктиг партияларның, шимчээшкиннериниң, шажын-чүдүлге каттыжышкыннарының төлээлекчилери, казактар-биле ужуражып, сүмелешкен. Президентиниң Администрациязы хөй-ниити организациялары-биле доктаамал харылзааны тудуп, оларның-биле кады ажылдап турар. Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Хөй-ниити палатазын тургузар деп турар. Аңаа хамаарышкан Президентиниң Чарлыының болгаш палатаның дүрүмүнүң төлевилели белен болгаш өске-даа ажылдар кылдынып турар.

— Президент Администрациязы тургустунгандан бээр чаа-ла бир чыл чедип турар-даа болза, кыска үениң дургузунда бодунуң мурнунда салдынган политиктиг сорулгаларны шиитпирлээр дээш шудургу ажылдаан түннелинде эвээш эвес ажыл-херекти кылгандыр, ону допчузу-биле чугаалап бердиңер. Ол дээш өөрүп четтиргенивисти илереттивис, Вячеслав Бавуевич. Моон соңгаар берге болгаш харыысалгалыг ажыл-чорудулганарга ак орукту күзедивис.

Таан-оол ХЕРТЕК чугаалашкан.

УРУГЛАР БОЛГАШ АДА-ИЕЛЕР

КЭЭРГЕП КӨРҮҢЕР

Рыноктуң дошкун ыйыышкынынга шыдашпайн, чамдык кошкак кижилер амыдыралдың дүвүнче дүлдүнүп, арага-дарыга алзып, салдынып чорууру чажыт эвес. Оларның чуду-багын, аагын көөрүнден оспаксырааш, буруу чок чаш төлдер чаглактаныр черлер дилеп, тояап чоруп каарлар. Хензиг ҳырнын тоттурар дээш хоорайның садыг-баазаларын кезип, биче-ле када хайгаарал чок чыткан этти ап, азы аазатпайланып чораан садып алыкчының акшалыг хавын "олчалап", "эки" даайларының азы угбайларның сартыын чооглап, улчуп чоруурларны бо-ла эскерип болур.

Ада-иезиниң хайгааралындан үнген шак-ла ындыг назы четпээннерни тудуп, хоргададыр черни ТР-ниң Иштики херектер яамызының Кызыл хоорайда назы четпээн кемхерек үүлгедикчилерин түр када тудуп тургузар төп дээр. Ук албан черииниң адында "кем-херек үүлгедикчилери" деп анчыг сөстер кирип турары бичии кижиге аарышкылыы-биле дээри магат чок. Үүге дизе, ында үүгле кем-херек үүлгедикчилери эвес, республиканы ол-бо кожууннарындан хоорайга келгеш, бере байдалга таваржып, азып-түрээн, ада-иезинден дескен, читкеш тывылган уругларны хүлээп ап, оларның-биле өөредилге-кижизидилге ажылдарын чорудуп турар. Тывылган назы четпээннериң хөй кезии Ак-Довурак, Кызыл хоорайлардан база Барыын-Хемчик кожуундан "аян-чорукчулар" бооп турар. А оларның назыхарын барымдаалап көөр болза, үш харлыг чаштан он чеди харга чедир назы четпээннер маңаа киргилээр. Хүнде ортумаа-биле бештен чеди чедир чер кезип, тояап чораан хайгаарал чок назы четпээннерни хоорай девискээринден тып эккеп, төпке хүлээдип турар.

Ынаар кирип турар уругларның хөй кезии ада-иелерлиг-даа болза, иезиниң эргелелдиг, чассыдыындан кызагдап октаттынган азы кагдынган уруглар деп санаттынып турары дүвүренчиг. Оларның аразында үүгле ийи-чаңгыс өскүстер таварышкылаар. Ындыг уругларны Кызылдың, Чербиниң, Дерзиг-Аксының школа-интернаттарынче хүлээдип берип турар. Ажы-төлү дээш сагыш салбас, уруг-дарыының кайда барганын, кайнаар чорупканын билбес, оларны херекке албас, төрүп, азырап алган уругларының келир үеде салымчолу дээш бичии-даа сагыш човаан сеткили чок, ада-ие харыысалгазын уткан кижилер бары чаржынчыг.

Тывылган уругну бо төпке хүлээткен соонда, ада-иези кымнарыл, чүнү канчап, кайда чурттап турарыл дээш тодарадылга ажылын 3 хонук иштинде кылыр. Чамдык уругларның чурттап турар черлерин, ада-иезин азы чоок кижилерин тодараткаш, ажы-төлүн кээп алырыбиле дыңнадыышкыннарны чорударга безин албайн баар таварылгалар тургулаар. Төптүң ажылдакчылары чамдык таварылгаларда уругларны ап алгаш, ада-иезинге чедире бээрге, олар дүште-даа чок олурар-дыр.

Сөөлгү чылдарда 20-30 хар аразында аныяктар уруг-дарыының кижизидилгезинче сагыш салбас, эш-өөрү-биле арагалаан турарын рейдилер үезинде бо-ла көруп болур. Чамдык аныяк иелер 3-4 ажы-төлдүг, олары аңгы-аңгы адаларлыг, уруглар садтарында-даа, школададаа хаара туттунмаан боор. Уруглар садының төлевирин төлээр, ажы-төлүнүң идик-хевин четчелээр хамаан чок, чиптер аъш-чеми чок бажыңнарга төптүң ажылдакчылары бо-ла четкилээр. Өөреніринге, амыдырап-чурттаарынга таарымчалыг байдалды бичии кижилерге тургузуп бербеске, олар чурттап турар оран-савазындан кайы хамаанчок баш углаан черинче "аас-кежик" дилеп чоруп турарлары ол.

Бо бүгүге кым буруулугул?

Шак бо чер кезип, тояап, янзы-бүрү кем-херектерге онаажып чоруур назы четпээннерге багай салдарны чедирип турарларга бир дугаарында ада-иези, чоок дөргүл-төрели дорту-биле буруулуг. Ада-иезиниң салбарартыр арагалаарындан, акы-чаавазының, угба-честезиниң шыдажыр арга чок каржыхажагайындан коргуп-иргип, ойлап дескен уруглар хөй. Маңаа амыдыралдан ийи чижекти киирээлиңер.

Романның (адын өскерткен) авазы хып дээн чалыы назын үезинде чурттуң соңгаар бир улуг хоорайынга пөс-таавы фабриказынга ажылдап тургаш, өске сөөк кижиден божуп алган. Оглу чаа-ла атпаннадыр кылаштап, чаптанчыг чаңын көргүзүп эгелээш, иениң өөрүшкүзүн кыпсыр хамаанчок, артык кижи апарган. Оон аныяк ие бичии Романны Тывада төрелдеринге эккеп каапкаш, улаштыр-ла "солун" чурттталга дилеп, соңгаар ужуп чорупкандан бээр хөй-ле чылдар шуужуп эрткен. Роман амгы үеде хоорайның бир школазында үстүкү класста эки өөредилгелиг, спортка хандыкшылдыг өөренип чоруп турар. Ынчалза-даа, ону даай-авазының өөнүн ээзи ийи караа-биле көрбес. Романны буруудадыр кандыг-ла бир чылдагаанны ыяап-ла тып ап, кончуттунар, хөректенир, херек болза хол-даа чедиптер. Ынчангаш Роман честезинден дескеш, хоорай кезип тояап чорааш, бо албан черинче бо-ла кирер доктаамал аалчыларның бирээзи апарган.

Кажан Романны "төпте ам база кирген" деп дыңнадыгны даай-авазынче чорудуптарга, дораан чедип келир. Романның болгаш даай-авазының чугаазы-биле алырга, өгнүң эр ээзи бичии оолга хөңнү чок, "чер кезип тояап чоруур дуңманның оглун чүге мен азыраар ужурлуг кижи мен" деп чугааны болганчок-ла көдүрүп кээр. Ынчангаш оолдуң даай-авазы ийи кижи аразында чүнү-даа канчаар аайын тыппайн турар. Бо ие дуңмазының салым-чолу дээш сагыш човап, детприемник-биле доктаамал харылзааны тудуп, ажылдакчыларның арга-сүмезин ап чоруур кижи ол. Романны карактап шыдавас улус чүге тудуп турарыл, школа-интернатче чорудупса кандыгыл деп айтырыг тургустунуп кээр боор. Роман боду интернатка туруксавас, ында бажында дег чылыг байдал, төрээннери дег эргим улус чок деп санап чоруур. Кандыг—чүү-даа болза өскен-төрээн "уязындан", ырап чоруур хөңнү чок. Школаны эки өөредилгелиг доозуп алгаш, юрист эртем чедип алыр сорулгалыг.

Ийиги чижек. Херел (адын өскерткен)—төптүң база бир доктаамал аалчызы. Ооң хары чаала 12. Адазы чок болган соонда, иези үш ажы-төлүн төрелдеринде тарады үлеп берген. Ооң чүгле, бирде Кызылда, бирде Чадаанада, бирде көдээде арагалап чоруп турар деп сураан дыңнаар дээрден башка, уруг-дарыынга чиптер амданныг чем, кедиптер кедилиг хептерни кажан эккеп бергенин төрелдери уткан. Пенсия үлээр үеде Чадаанада почта чанындан увураара чудай берген угбайны тып ап болур. Херел хоорайда кырган авазы сугда турар. Чогум школада өөредилгези, сагылга-чуруму эки. Школа соонда кандыг-бир эртемни чедип алгаш, дуңмаларын бут кырынга тургузуп азыраар сорулгалыг.

Чүгле бо ийи салымчол-биле танышкаш, бодап кээрге, кайы хире кээргенчиг-дир. Кайылары-даа иелеринге кагдырган чаштар, школада эки өөредилгелиг, эртем чедип алгаш, чараштыр чурттаар күзелдиг. Амыдыралдың чудун көрүп эрткен болгаш төрээн чооқ кижилериниң чазыгларын катаптавас бодап чоруур.

Төпке кээп турар назы четпээннериң аразында кижизиг, мөзү-бүдүштүг, чараш, чаптанчыг аажычаңныг, өөредилгеге сундулуг, уран чүүлге салым чаяанныг уруглар, оолдар, бо-ла таварышкылаар. Оларның ол талаларын улам ынай сайзырадып, деткиир болза, келир үеде олардан эки, төлептиг кижилер үнүп кээри чугаажок. А назы четпээн кемхерек үүлгедикчилерин түр када тудуп тургузар төпче бичии кижилер өгбүлезинде ону чыыра тыртып, сорунзалап турар күш чок болганындан, ынаар кирип турарлар. А ол сорунза—оолдарның иелериниң сагыш човаашкыны болур ужурлуг. Ада-ие кижи ажы-төлүнүң кижизидилгезинге, келир үеде төлептиг хамаатылар болзун дээш сагыш салыры оларның дорт хүлээлгези. Чуртталга ышкаш солун, чараш, магалыг дээди чаяалганы үнелевейн, өг-бүле туткаш, чаптанчыг ажы-төлдү төрээш, будалып, чарлы бээри хомуданчыг-дыр. Төпке кирген чаштарны ада-иезинге хүлээдип чеде бээрге, чаа-ла 20 хар ашкан, аныяк, чараш уруг, ужубажы өгбее берген, эзирик ыглап-сыктаан олурар. "Чүү болган?" деп айтырарга, өг-бүленің эр ээзи каапкаш, өске кижиде туруп алган, будалып чор мен, ажы-төл меңээ херек чок дээр. А бир эвес шынап-ла ынчап барза, ие кижи ажы-төлүн кылаң тас кылдыр азырап, амыдыралын холдан салбайн тудуп олурар болза эргим эжинге, чаптанчыг ажы-төлүнге эглип келир хүнү турбас деп бе? Оон ыңай, дыка хөй өг-бүлелер бадылал чок чурттап турар-дыр. Документилер долдурарга будулгаазыннар таваржып келир. Үүге бадылал чогун айтыларга, эр кижиниң ында-мында кадайлары эндерик. Ынчангаш өг-бүлезинге сонуургал-даа чок, ажы-төл кижизидилгезинге киржилге-даа чок, хажыызында "астыгып" чыдып каар. Ындыг өг-бүлелерден үнген ажы-төлге чуртталга шыңгыы негелделиг, уруг-дарыының мурнунга харыысалга улуг, кады чурттаар шынчы, бердинген эштиг болур чүве-дир деп угаадып, сургаары дыка берге. Үүге дизе, чаш кижи бичиизинден тура өгбүленің бижиттинмээн хоойлуларынга кижизиттинмээн болуп турар.

Элээди, школачы назынындан тура-ла арагалаар, аңгы-аңгы оолдар-биле хонуп чоруур, ажыл-иш, өөредилгеже сунду чок аныяк херээжен кымга, кандыг үлегер болурул? Ону кым хүлээп, хүндүлеп, кады чурттаарыл? Ынчап кээрге, бо аныяк кижи өгбүле тудуп алырга, божуп алган төлү, манаваан аалчы дег, күзенчиг эвес болуп, кагдырып турары ол. Ниитилел, төрел бөлүк, өгбүленің чаагай үндезинин көдүрүп, суртаалдавас чүве болза, ада-иезинге херек чок кагдырган ажы-төлдүң саны моон-даа көвүдээри чайлаш чок.

Айлаң МОНГУШ.

Саая МАЙНАК

САЛЫМ

Тоожу

(Эгези №№ 58, 59,60,61, 62 "Шында")

Оозу мешпеңейндир чүгүрүп чорткаш, дипломатты хүлээдип берген.

— Чанчыннар Узун-Чаъштыг, Арзылаң, Эзир бээр келиңер. Шөө-Бөрү, чанчыннарга шарып каан дүрүг аайы-биле үлеп бер. Дүрүглерни деңге санап каан, кайгал бүрүзүнге 2500 акша болур чүве. Өкпелевес силер. Сөөлгү саарылганың "шалыңы"-дыр — дээш, оолдарның холдарын тудуп каан.

Хайырааты туруп келгеш, холун көдүргеш:

— Билбес эвес силер, орук ырак, бис халдып ораал. Орук ара кириптер аалывыс база бар. Акша ушта шавар, байыыр хемчегларни алыр. Сөглээн сөс, керткен ыяш. Ол-ла. Чоруунар чогуп, оруунар ак болзун!— дээш, машинаже кылаштапкан. Дилгижек машина эжиин ажыдып алган манап турган. Камгалакчылары эдерипкен. Шөө-Бөрү хааржак долу эътти, көгээржикти машина иштинге салып каан.

Машина суур уунче караш дээн.

Чанчыннар кижи бүрүзүнге ийи муң беш чүс акшаны үлеп берген. Өкпелээр кижи чок болган. Арткан эътти, араганы үлежип алгаш, бөлүкбөлүк аайы-биле тарап чорупканнар. Оларның одаан саасканнар, кускуннар үглеп, чимзенип артып калган.

Узун-Чаъштыг өөрү-биле хемни өрү чорупкан. Мойналык кырынга үнүп келгеш, аъттарын доктаадып, дүжүп келгеннер.

— Бир чүведен ажыдыптайн, чүрээвис базырып аалыңар, оолдар — дээш, таалыңдан бир водканы ужулгаш, дижи-биле аксын ызыргаш, ажыда тыртыпкаш, демирин хажыызынче дүкпүрүпкен.— Аза, кудуп көрем — дээш, стакан ап берген.

Андрей бир дугаарында чанчынга сунган, оозу холу сиринейнип, төп ал чазып туруп-туруп, пактапкаш, көргүнүң иштин чыттап шаг болган— Кузуптар частым, уех, демги чүве күш четпээни олдур, ядараан — дээш, сөгедектей олуруп алган.

Артканнары пактагылапкаш, таакпы бургурады бергеннер.

Узун-Чаъштыг черже дүкпүрүп олургаш:

— Дүүн канчаар тарадыңар, кайгалдар? Мен олурган черимге удуп калган чордум — дээш, чүрээн туттунуп орган.

— Мен шуут тек. Миннип кээримге, мындаагы яңган эшпиниң орнунда чыдыр мен. Тфу... кончуг хейти карманнарым кактап алгаш, даң бажында чиде маңнай берген... Кулугурну көрүп турзун — деп, Кокай хыйланып орган.

— Оргам ээлбес, көөпбелдиримни көгертир эттеп каан болду, язви — дээш, Андрей ооргазын туттунуп орган.

— Чоор силер, чаңгыс чорук болбас эвес. Бажыңар көдүрүнер! Ам база чылдырып, сегереп алыр бис бе? Кудувут, оол — дээн.

— Бо шил төнүп калды, октаптым.

— Даалындан уштуп ал даан.

Даалыңдан бир шилди уштуп эккээрге, коньяк болган.

— Хайыраатыдан тепкен чүве-дир. Дугурааннавыт. Хайыраатының көрбээни чок: үш катап олурган, улуг аалга танышкан мен. Ону танывас кижи чок. Чогум ады: Ооржак Орлан-оол. Ам канчаар, ишкенней ижиптээлинер. Эзирий бергеш, аъттан ужуп, бажыңар чара дүжүп алдынар. Хем бажында мээң өөннүүм чайлап турар, аңаа хонуп аар бис — дээш, Узун-Чаъштыг пактай каапкаш, туруп келгеш, хем өрү көрүп тургаш:

— Кускуннуг-Арыг бажында аъттыг улус чоруп олур, көрүнер даан.

— Шынап-ла бисче уткуй чоруп орлар.

— Шилди төндүр киир шаап алгаш, сыр маң-биле кушталдырып чеде берээлиңер.

Аъттанылпкаш, "кууй-кууй" деп кускуннажып, кымчызын чайып, чизиртле дээннер.

Авашкылар Кускуннуг-Арт иштинге чортуп орда, суур уундан дөрт аъттыг улус кымчыларын чайып, кускуннажып шаап орган. "Эзирик, мал аараан оолдар-дыр. Орукту чайлавас болза, хөме таварып каптар. Та аскымнаар аъттар чүве. Өршээзин" дээш, орук ийинде чаш хаактар аразынче чайлады чорта берген. Оглунуң, уруунуң арыннары ак тос, кортканнары хөлчок.

Иешкилерни таварыыр чыгыы хөме шаап келгеш, бүзээлей доктаадыпканнар. Андрей танып кааш, арны изиш дээн, эзирии сергей берген ышкаш болган. Чойганмаа Андрейни көрүп кааш, чүрээ оожургап, улуг тынган.

Аъттангы талазынга тура дүшкен, бажының дүгүн эгин ажыр өстүрүп алган, арган куу арынныг оол кымчызын көдүрүп алган, бастыр, коргудар туразын көргүзүп, Чойганмааже хөректенген:

— Дезе бээр бодадың бе? Дескен болзуңза, ам черде кээп дүшкен, арны-бажың кызыл-мынгы чыдар-дыр ийин. Тура дүшкен аксың кежии болду. Чүң барыл, ужул, куруяк? Ха-ха-ха... — деп, чиирттими кончуг каттырып турган.

Андрей арны хуула берген ооң чанынга чоокшулап келген:

— Николай Иванович, бо мээң төрелим-дир. Хөй уруглар иези, кадарчы кижи-дир. Оруувус ырак болгай, дүрген хап орар бис бе — дээн.

Чойганмаа дидимненип улажыпкан:

— Андрей мээң төрелим, дуңмам кижи. Аалга үнүп-кирип чоруур төрелзирек оол чүве. Силерге бериптер чүвем чок, оолдарым. Бис-даа суурже илгип ораалы — дээш, оъттап турган аъдының аксын дырткан.

Чанчын Чойганмааже, Андрейже дөмейлеп турган ышкаш, дүдүр көрүпкөрүп, "кадарчы ...хөй малдыг, сагышта бирээ бар-ла" — деп боданы каапкаш:

— Далашпа, чараш, омак аъттар мунган кижи суурга чедир саадавас сен. Бис Андрейниң суг өтпес эштери-дир бис. Баштактанып турдум, силерни кайын эттеп, үптей бээр бис. Анаа-ла чоруур улус бис. Чонувуска багывыс чок. Че, суурга эки чедип ал.

— Ындыг чүве кайын бодай бээр мен. Хөй өөрлүг, эштерлиг боорга, эки-дир ийин. Чааскаанзырап чорбас. Оруунар ак, чоруунар чогуп чорзун — дээш шимчепкен.

— Бис база тутсуп ораалыңар — дээш, чанчын сыгырыпкаш, чизирт дээн, өөрүнүң аъттары оон соонче караш дээн.

"Оо, богда, харын-даа Андрей деп улчумал, тояанчы оол кады чораандыр. Оон башка аъттарны артынчаа-биле былаап апаар, бис та дириг, та өлүг чыдар бис. Оорлар, үптекчилер өг-бүле улустуң амызынга чедип, холдан былаап турар үе-дир бо, өршээзин. Дүрген суурга чедер-дир, ам база арага ишкеш албыстаан, кара таакпы тырткаш, караа көзүлбестээн кижи сектери таваржып кээр чүве" деп бодалдарга алзып, суурже сыыладыр челдирип чорупканнар.

Харыызын манадывыс

ХОМУДАНЧЫГ-ДЫР

Чоокта чаа "Тываның караа көрбестер ниитилелинге" ажык хурал болган. Аңаа Өөредилге, Күш-ажыл, Социал хөгжүлде яамыларындан, хоорай чагыргазындан, хоорайның өөредилге килдизинден болгаш өске-даа черлерден төлээлер киришкен. Хуралдың киржикчилерин дүвүредип турар кол айтырыг—республиканың караа көрбес уруглар өөренир тускай школаның чок болуп турары.

Ниитизи-биле республикада караа көрбес уругларның саны 7 хардан өрү 192 кижи. Кызыл хоорайда 67, а артканнары аңгы кожууннардан болур. "Караа көрбестер ниитилелиниң баштаар черииниң консультация пунктузунда үүгле 9 уруг өөренип турар. Үүге дизе өөренир черниң тар, дыкпыжындан, автобустар доктаар черниң ырак болганындан хөй-ле ада-иелер уругларын чорутпайн турар. Ынчанмайн канчаар олар боттары чоруп шыдаар эвес, ыяап-ла бир кижиниң дузазы херек болгай. Ажыл-агыйын октапкаш, ажы-төлүн үдеп чоруп турар эвес, бергеле-дир.

Ук хуралга караа көрбес уругларга тускай школа ажыдар дугайында айтырыгны моон мурнунда-ла Чазакка, Дээди Хуралга болгаш өске-даа черлерге тургузуп турганын чугаалашкан. Оон бээр ай ажа берген. Мынчага чедир харыы чок арткан. 200 хире уругларның салымчолу кымга-даа херек чок болганы хомуданчыг-дыр. Бо айтырыгны шиитпирлеп бээрин улуу-биле дилеп, идегеп, харын-даа манап артывыс. Өөренир үе чоокшулап келген болгай.

Анатолий МАТЮШОВ, караа көрбестер ниитилелиниң баштаар черииниң даргазының оралакчызы.

Бешки эге

КИЖИНИҢ ААС-КЕЖИИ

Аът-хөлү ылгын болгаш, авашкылар суурга дүъш соонда чедип келгеш, уруунуң бажыңынга доктааганнар. Бажың эжиинге ойнап турган уруунуң уруглары Чаяана биле Чейнеш аъттар даажындан сырбаш дээш, көрүнүп келгеннер:

— Ава-авай, ача-даай, кырган-авам келди — дээш, Чаяана бажыңче бурт-сарт кире халаан.

— Кырган авам, кырган-авам — дээш, Чейнеш уткуштур дойтуңайнып маннап орган.

— Аа, богда, чассыг чүвелеримни, кырган-аванарны сактыр дээш, ийлээр чеде бердиңер бе. Саан-сава, аар-саар ажыл дээш, чайны өттүр келген эвес мен, силерни сагынгаш, чедип келдим шээйл — дээш, Чейнешти бөлехаара куспактааш, бажын суйбап, чыттап турда, уруу Долаана, күдээзи Улар-оол бажыңдан үне халчып келгеннер.

— Экии, авай! — дээш, уруу авазындан куспактанып кан.

— Экии, кат-иеМ! — дээш, күдээзи холун сунган.

— Экии, мендээ, уруглар — дээш, уруунуң чаактарын чыттааш, күдээзиниң холун тудуп мендилешкен.

— Бажынче кирээлиңер — дээш, Долаана эргинче үнүпкен. — Оглум, аъттарны херим иштинче киир четкеш, баглааш, даалыңнарны бажыңче киирип эккел — дээш, чаш чүвелерин ийи холунга чедип алгаш, кухняга кирип келген. Чейнеш авазын эмери ышкаш, кырган-авазының хойнунга олурупкан, Чаяана кырган-авазының бажын суйбап, чөленип алган, дуңмазы эвес болза, хойнунга олуруп алгаш, чассыксаан. Кырган-авазы оларын чыттап каап орган.

— Орлан, аваң-ачаң сугга кайы хире дузалажып турдуң? Өөрүң-биле ойнаксап тур сен бе? — деп, газ плитазынга шай хайындырып турган.

— Хой кадарып, ачамбиле тарбаган капкалап турдум — деп, эрзии кончуг харыылап орган. — Силер авам-биле аал баар болзуңарза, мен артып калгаш, өөрүм-биле ойнаайн бе?

— Ынчал харын, үүгле орайга чедир маннап болбас. Телевизор көрүп тургай сен.

— Чээ — дээш, амыраанны кончуг каттырып кан.

Улар-оол даалыңнарны дажыглап бажыңче киирип келген.

— Даалында үүү-хөө сартыымны стол кырынга салып көрем, оглум.

— Уругларымга быштак, ааржы, курут, хайындырган сүт өремези, саржаг, дүлген эът, ижин-хырын — дээш, столга сыңмарлаштыр салып турда, күдээзи көгээржик уштуп эккээрге, — ол көгээржик угбам, честем сугга бээр дээн сөңүм-дүр — дээш, аксын ажыткаш, бичии шаажаң аякка кудуп алгаш, отче чашкаш, үне бергеш, оран-черинге, дээринге чалбарааш, кирип келгеш, амзааш, уругларынга амзаткаш, артыын сервант кырынга салып каан.

— Авай, изигде аътка чорткаш, ханың кадып суксаан боор сен, шайлап көрем — дээш, аяк шайны сунгаш, хөнекти баарынга салып каан. Шупту столду долгандыр олурупкаш, чемненип эгелээн.

Долаана авазының арын-шырайының арай муңгаргайын, боданып каап олурарын эскерип кааш, айтырган:

— Орлан канчап ачазыбиле артып калбааны ол? Чаңгыс кижээ чалгааранчыг, коргунчуг эвес үүве бе? Черле кайы хире тур силер? Бир-ле үүве болганын эндевейн ор мен — дээш, авазынче харыы ээреп, чиге көрүп орган.

(Уланчылыг).

ТЕВЕЛЕР ЭЭЛЕРИ ДЕЗИПКЕН

Хайгыылчылар кызыгаар чурумун үрээр чорукту хөйнү-ле көрүп келген, ынчалза-даа мындыг таварылганы олар манаваан. Ол чоокта чаа Кызылдың кызыгаар отрядының бир хайгыыл төвүнүң чоогунга болган.

Чалатпаан аалчылар кызыгаарже чоокшулап кел чыдарын дыңнаткыже чедир кызыгаар шериглери хамаарышкан девискээрин дургаар хайгаарал албанын эрттирип чоруп турган. Херектің болган черинге чеде бээрге, Моолдан келген кызыгаар үрекчилери үүгле бир-даа эвес, ийи-даа эвес, а харын бүдүн кодан теве оъттап чораан. 10 теве-ниң аразында чаңгыс аъттың эзеринде биче калиберлиг винтовка халаңайнып чораан.

Оорлар 10 теве-биле та үүнү орнап, садыглажыр дээш чоруп органы билдинмес. Олар кызыгаарга келгеш, сезиг апкаш, могаг-шылаг билбес "ховулар корабльдерин" ээн каапкаш дезипкеннер.

Алырының орнунга бүдүн кодан тевезин ышкынган, чоруу чогуваан кызыгаар үрекчилерин моол таланың эргехоойлу ажылдакчылары илередип тывар чадавас.

Олег ТИТОВ, кызыгааржыларның парлалга албанының начальниги, подполковник.

Хоочуннуң бодалы

МАРКСИЗМ ХӨӨРЖҮТТҮНЕР БЕ?

Москва мавзолейинден В. И. Ленинниң мөчүзүн үндүргеш, черге орнукшудар дээнден бээр ам 4 чыл ашкан. Ленин-биле кады марксизмни хөөп кааптар деп бодавайн турар мен. Ульянов дээрге делегейде коммунизмни, социализмни үндезилээн кижи ол эвес. Маркстың өөредиин Россияга боттандырган, Россияга марксизмниң баштайгы суртаалчызы Плеханов. Ленин марксизмни оон өөренгеш, боттандырган.

Марксизм үүгле Россияда эвес, бүгү делегейде нептерээн. Амгы үеде Кыдатта марксизм дириг болгаш күштүг ажылдап турарын улустар билир.

Амгы үеде Россияның компартиязы демократтарга моорады шаптырган-даа болза, ол шии-биле өлү бербес. ССРЭ үезинде СЭКП ТК-зы улус ажыл-агыйын марксисчи езу-биле сайзырадып шыдаваан, ооң өөредиин каржызы-биле хажыткаш, улуг алдагдалдарны улайулай кылган деп бодап чоруур мен. Эң улуг буруу Н. С. Хрущев биле Л. П. Берияга онаажыр. ССРЭ-ге репрессияларның эң улуг хартаачызы Берия. Репрессия чорудулгаларының дүрүмнерин ол (Берия) тургускан. Сталинниң Берияга бүзүрепкени улуг алдагдал. Ооң иези грузин болурга хан төрелим деп бодаан. Харалаанының адазы еврей болган үүве-дир.

Амгы бо демократтыг тургузуг үр туруп шыдавас деп бодаар мен. Үүге дээрге улус ажыл-агыйын хөгжүдеринче сагыш салбас, даштыкыдан хөй чээли кылыр-дыр. Өске талазында, чон Б. Ельцинге хөлчок удурланып дүжүрер деп негеп турар. Ийи удаа Б. Ельцинни дүжүрер дээш улуг удурланыышкын болган. Баштайгы удурланыышкынны ок-боолуг шериг-биле соксатканын чон билбес эвес. Бо чылдың майда улуг удурланыышкын болганда Чазак Баштының солааш, Е. Примаковтуң орнунга С. Степашинни олурту.

Б. Ельциниң изиг орнунга Жириновский олурарын кордап турар апарган. Бир эвес Жириновский президент апарза Ельцинден-даа багай кижи деп билир мен.

Россияның компартиязы буруулуг талаларының болгаш келир үеде сорулгалары кандыг болурунуң дугайында медеглел кылбайн турар. Ынчангаш чон аңаа идегеп, бүзүрээри берге.

Самбуу КУУЛАР. Күш-ажылдың хоочуну. Ак-Довурак хоорай.

Курлавырлар

ТОЖУ ООҢ БАЙЛАА

Тыва Республиканың болгаш Тожу кожууннуң чурттакчы чонунуң чоргааралы, кайгамчыктыг чараш, чартык черлик малы— ивини азырап өстүрүп турар. Ол мал шаг-шаандан тура бистиң ада-өгбелеривистиң малдап чораан хөреңгизи болур. Ук мал Тожу кожууннуң девискээринде бар. Ынчангаш баштай-ла хүндүлүг номчукчуларга иви малдың төөгүзүнге доктаар бодадым.

Эртемденнерниң бижип турарыбиле алырга, делегейде иви малдың дөртен сес хевирлери бар. Соңгу чүк ивилериниң тывылган чери Соңгу Америка деп турар болгаш миллион чыл соңгаар укталып тывылган. Дараазында ивилер Азия болгаш Европа диптерге тывылгаш, бистиң үеге чедир өзүп-көвүдеп турар. Тывавыста ивилер эвенк уксаага хамааржыр болгаш ол уксааның ортумак саны 250 муң баш. Өске ийи уксаага көөрде (оларга ненец, чукот уксаалар хамааржыр) эвенк уксааның ивилери магабодунуң дензизи-биле кончуг улуг бооп турар. Ол ышкаш мага бодунуң дензизиниң улуу-биле Тыванын ивизи көскү черни ээлеп турар. Чамдык эртемденнер бистиң ивилеривисти шинчилээш, тываларның, тофаларның ивилерин тускай бөлүктүң уксаазы кылдыр санап турарлар. Ынчалза-даа бистиң ивилеривис арыг эвенк уксаага хамааржыр, ону чонум болгаш хүндүлүг номчукчулар билип алыры артык эвес.

Тывызыксыг болгаш билдинмес Тожуда чурттап турар ивижилеривистиң дугайында эртемден бижикчилер Вильям Ребрек (1255 чыл), персид төөгүчү Роммд Эддин (1555 чыл), Марко Поло, Крылов — ботаник (1892 чыл), Островских (1897 чыл) Павел Шалон (1904 чыл), англи дээрги Дуглас Каррутрес (1910 чыл) келгилээш, бистиң ивижи өгбелеривис-биле аянныг чугааны очулдурукчулар таварыштыр чорудуп турганын төөгү материалдары бадыткап турар. Ынчалза-даа чамдык эртемденнер багай талаларын көргүзүп, тыва чонну эрбенниг сөстер-биле сөглеп турганын база билир бис. Аңаа англи эртемден Дуглас Каррутрес хамааржыр болгаш тываларның шуут чидип, чок болурун чугаалаан болгай. Ынчалза-даа тыва чон ам-даа боттарының салгалын, культуразын үспейн чурттап чорлар.

Соңгу чүктүң ивилерин чээрби ажыг нацияның чону кадарып, өстүрүп турар. Иви малды азырааш эъдин, сүдүн аъш-чемге, кежин кедер хеп кылып, база чадыр шывыынга ажыглап, бышкаан идик кылып, мыйызын, дуюун суй белектер кылырынга ажыглап, мыйызын эм кылып, сөөгүн болгаш кежин хырба болгаш янзы-бүрү белектер кылырынга ажыглап келген. Чарыларны шанактап, мунарынга ажыглаар. Ынчангаш иви малды азырааргa ажыктыы, орулгазы улуг бооп турар.

Делегейде ивиниң саны 6,5 миллион, ооң иштинде черлик ивилер 40 хуу. Тывада ивилерниң саны чыл санаашкыны-биле 1683 баш. Ол ивилер төрел бөлүктерде 1280 баш, артканнары арат ажылагыйлыгларда болгаш хуу чонда. Тожуга 1940 чылда ивиниң саны 17604 баш турган, а 1950 чылда ивилер — 3180 башка келген турган. Ол он чыл иштинде ивиниң бажы 14424 башка кудулаан. Чылдагааны билдингир болгай: дайын үези болгаш тиилелге сөөлүнде чылдар кадыг-дошкун болганы ол-дур.

Тожунуң Ий, Адыр-Кежиг суурларының баштайгы таваан 1949 чылда салып, колхозтарны тургузуп эгелээн. Дараазында чоорту сайзырааш совхозтар апарганнар.

Эде тургустунар дээш совхозтар сандарап, дүжер орта ийи суурнуң чурттакчылары кол кезиинде аныяктар ажыл чок артып калдылар. Назылап кырааннар пенсия ап, ажыл чоктар тускай статус алгаш, ажыл чоктар черинден бир чылда акша ап амыдырап, чурттап келдилер. Кижи бодаарга, Тожу байлак оран, а ол херек кырында ындыг-даа. Чогум ук кожуунну чурттакчы чону Тожузунга чурттап өөренген болгаш чылдың бүгү эргилдезинде берип турар бойдустуң курлавырын, эм-оттарны чыып, сайгарып билирлер.

Ийи суурнуң девискээринде бойдустуң берип турар байлаа: кат, тоорук, эм-оттар, өлүк, аңнаар болгаш балыктаар ажылдар чымыштыг. Ынчалза-даа ону садып-сайгарып алыры дыка нарын бооп артпышаан.

Дүрген сайгартына бээр чүүл—күскү, кышкы үеде өлүк тывыжы болур. Адыг кежи, өдү, эъди болгаш алды-киш, дырбактыг, бөрү, тоургу хинин тыпкаш садып-сайгарары рынок экономиказының болгаш өг-бүле бюджединиң орулгалыг адыры бооп артып калган.

Чогум үстүнде айытканым бүгү өлүк тывыжын аңнап тывары аңчыларга дыка көвей шүүделди чедирип турар. Тайгаже үнген аңчыга боо, окчемзек, аъш-чем, кедер идик-хеп, мунар хөлге дээш херек чүве көвей. Бо бүгүнү санаар болза, өлүк тывыжының өртек-үнези за чөптүг. Тожу кожуунга балыктаары нарын болгаш улуг шүүдел үнери чугаажок. Хемнерде болгаш хөлдерде янзы-бүрү балыктарны сыырткыыштап, четкилеп балыктаары база-ла нарын ажыл. Кыварчаар материалдар, хемелер, четкилер болгаш өске-даа дериг-херекселдер херек апаар. Аңаа хамаарыштыр эге-чаданың чээлизи херек болгаш балык инспекцияларындан янзы-бүрү негелделер улуг, чөпшээрел алыры аажок нарын, безин Красноярск край чөпшээреп бээр деп турарлары бар.

Ий суурнуң девискээринде балыктыг хөлдер көвей болгаш балыктаашкынны кылып, ону шуудаткаш, ынаар аныяк-өскенни хаара тудар болза эки. Тожунуң улуг назылыглары-даа, аныяк-өскени-даа балыкты кадырып, ыштап, дузап болгаш өске технологияби-ле чон чиир кылдыр болбаазырадып билирлер. Кол-ла бергедээшкиннер балыкты садып алыкчыга азы хереглекчилерге чедир сөөртүп чедирери болур. Бистиң төрел бөлүктер, араттар болгаш хуу чон балыкты тудуп келген, ынчалза-даа түткан балыкты садып-сайгарып алыры кончуг берге, чадажып тургаш чыдыдып-даа турдувус. Кожуун эмнелгези, өөредилге килдизи, аңныыр-тывыш ажыл-агыйы, хереглекчилер ниитилели көдээ ажыл-агый продуктуларын, балыкты болгаш тоорукту бистерден садып алыр аргазы чок бооп турар. Акша-төгерик чогундан, ынчангаш көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүлери бистерге когарал бооп артпышаан.

Эрткен чылын бистиң кожуунга тоорук, кат дүжүдү шуут болбаан деп болур. Ооң мурнунда чылдарда тоорук, кат тургулаан. Серлиг талазының ивижилери, хуу чон, араттар "Ойна" артельдиң алдынчыларынга тооруктап, каттап база балыктап бергеш, аъш-чемге солужуушкунну кылып, акшага-даа чедирип ап келдилер, амдаа ол чаңчыл хевээр арткан. Бо чылын тоорук дүжүдү болур деп чугаа бар. Ону ук черниң улуг назылыглары билирлер. Кижи четпес тайганың тайгаларында тоорук дүжүдү элбек болур болза, ону чедип чыыры дыка берге. Машина-техника, кыварчаар материалдар болгаш аъш-чем херек апаар. Чогум чонувус тоорук белеткеп билир болгаш ону белеткээр технологтуг эт-херекселдерни чаңгыс кадаг чок кылып белеткеп алырын караам-биле чежедаа катап көрген мен.

Тожу кожуунда чурттап, ажылдап турар чон болгаш ооң алды суурунуң чурттакчыларының кол-ла күзеп, бодап орар чүүлү— өлүк-тывыжын, балыкты, тоорукту болгаш бүгү мал продуктуларын туда акшазын бергеш, садып алыр улуг организацияның кожуун төвүнге турары күзенчиг.

Ол бүгүнү кожууннуң хереглекчилер ниитилелинге, арга-арыг ажылагыйынга, өлүк-тывыш ажыл-агыйынга болгаш өөредилге килдизинге тускай акшаны берип, шыңгыы хыналданы Чазак боду ап, акшаландырыышкынны кылыр болза эки.

Өске кожууннарга көөрде, бистиң кожуун төптен ырак, аргыжып, харылзажыры кончуг берге болгаш аъш-чем, кедер идик-хептің өртээ өске черлерден, төптен ийи-үш катап улуг. Суг, агаар оруу-биле чүве сөөртүү улуг бергедээшкинде болгаш өртек-үнези кончуг улуг. Чер оруу ам-даа чедир туттунмаан.

Ынчангаш ивижилерниң чурталгазынга, социал-байдалынга иви малдан үнер продукциязын, өлүк-тывыжын болгаш балыктап, тооруктап алгаш садып-сайгарып алыры нарын байдалда артпышаан, ону кожуун, суму чагыргалары, көдээ ажылагый яамызы, Тыва Республиканың Чазаа кончуг эки билирлер, ынчалза-даа бистер бюджет талазы-биле Россия Федерациязындан хамаарылгалыг болганывыста шиитпирлеттинери нарын бооп артпышаан.

Михаил ОНДАР.
Тожу кожуун.

ЧЫЛЫГ СӨС

ЭЭ КӨРҮҮШКҮНҮ ДЭЭШ

Тываның Хову-Аксы, Авыйган, Хайыракан, Дерзиг-Аксыңа улуг назылыглар чурттаар интернат бар. Кызылда ындыг интернат ажыглалга киргенден бээр 15 чыл болуп турар. Ам бо хүннерде 156 хоочуннар болгаш инвалидтер чурттап, 72 ажылдакчы ында ажылдап турар. Ниитизи-биле 60-90 хар аразында — 22, караа көзүлбес— 16, чартыктап аараан—56, 1-2-ги бөлүктүң инвалидтери болгаш назылап-кырааннар бар.

Коллективти интернаттың директору К. С. Дилак билдилиг удуртуп турар. Ол ажылдап эгелээ-ле чүк-чүктен машиналар маңнажып эртип турган херимни чаартып кылдырган, чунар-бажыңны туттуруп, ажыглалга киирген. Эрткен чылын 18 тонна картофельдиң дүжүдүн алган, бо чылын 3,5 га черде картофельди олуртканнар. Хаванны садып алгаш азырап турары дээрге-ле интернаттың дузалал-ажылагыйының эгези-дир деп билип турар мен. Дагаакуш азыраары, шээр мал тудары дээш план-на хөй. Чурттакчыларның амыдырал-чурталгазы эки болзун дээш шиик-концертти-даа чалап эккеп, көргүзүп турар. Чоокта чаа биске көдээ ажыл-агый техникумунуң башкызы Ирина Назимова магнитафонну, 120 номну белекке берген, а бодувустуң улуг эмчивис Биче-оол Кууларовна Бора—52, № 10 ХПТУ-нуң директору Н. М. Леонов — 60 номну библиотекага белек кылдыр хүлээткеннер. Ынчангаш биске ээ көрнүп чоруур чонувуска четтиргенивисти илереттивис.

Чалзаймаа ОНДАР.

ХАНЫ ХОМУДАЛ

КАРААМ ЧАЖЫН ТӨП-ЛЕ ЧОР МЕН

Аа, халак, күжүр чонум! Ажыг-шүжүг мени диригге-ле тудуп чиди. Өлүг биле диригниң ийи аразында эленейнип, ажыг караам чажын төп-ле чор мен. Кызыгаар чок качыгдалга таварыштым. Албаты чонум арга-сүмеден кадып, аай-баш чок байдалымга үнелелден берип көрүңер. Канчаар-даа аажок кажар-оптуг, каржы-дошкун араатанзыг амытанның холунга чорааш, эң-не эрге-чассыг ынак кызым чагыг сөзүн безин бербейн чыткаш, арабыстан ырап, чырык өртемчейден чарылды. Экиргек, дузааргак эргим төлүм оксундум. Шаандан тура номчуп өскен "Шын" солунумга боскумну боой тудуп кээр бодалдарым илередир бодадым. Чону чоорган дижири меңээ хензиг-даа бол өмекдуза болуру-биле мону бижидим. Чүге дээрге мээң чүрээм дүне-хүндүс ундаралга алзып, каразыга дүлдүне берген, хай-ла болдум.

Кымга чүү дээш, кандыг чылдагаан-биле каразып турар ужурум чүл дээрге, шак ол арын-нүүрүн ышкынган өөдежок чүве ат чоткан "күдээм" чорду. Тояанчының ат-сывын безин адаар хөңнүм чогул ийин.

Ам херектің кандыг байдалга болганын, өлүмчидим чүнүң-биле холбашканын тайылбырлаарын оралдажып көрейн.

Хай-бачыттыг өлүм кедээн дүне: 1999 чылдың алды айның 9 хүнүнүң 10-че дүнези, ие кижи меңээ чырык өртемчейге дириг чорумда, мээң сагыш-сеткилимден, бүгү бодумнуң хан-дамырымдан, соккан судалымдан үнмес эң-не муңгаранчыг кара дүне болуп артып калган. Ол дүне уруумнуң бажыңынга 5 харлыг чаш оглу, уруум боду база В. Д. хонуп арткан. Бир эвес В. Д. ол кежээ мээң уруум чанынга көзүлбээн болза, мен бодум барып уругларым бажыңынга хонар турган мен.

Дүн ортузу чедип турда, кызымның бажыңындан үнген алгы эвес алгыдан, чаш оглумнуң ыы-сыызындан кожалары бир дугаар каттан дөрт дугаар каттка чедир оттуп келгеннер. Ол кыпсынчыг алгы-кышкы, ыы-сыы бир шак дургузунда үнүп, уламчылап келгенин кожалары бадыткап чугаалап турар. Ол үеде бажыңынга турган В. Д. чүнү кылып турганы ол? Бажында телефон бар-дыр, дуза дилеп, эмчиже долгап, шагдаа органнарынга дыңнадыг сөс чүге чедирбээнил?

В. Д.-ниң сөзү-биле алырга, уруум 45 таблетка изониазидти ишкен дээр. В. Д. ол "ишкен" эмниң санын канчап санап олурганыл? Анаа кижи ол хире хөй эмни хары угда ижип шыдаар бе? Чок, ижип шыдавас. Изониазид дээрге В-ниң эми-дир. Ооң өкпези аарыг. Ол рестубдиспансерниң хирургия салбырында чыдып турар кижи.

Ол дүне ол хире ыы-сыы долган алгы-кышкылыг бажыңның эжиин соктаарга, В. Д. кара өжегээр ажытпаан. Эжикти ажытпаска кожалар эмчиже, милицияже телефон долгапканнар. Багай чай төлүмнүң тынын алыр дээш эмчилер 24 шак дургузунда дуза көргүзүп келгеш, болдунар-ла аргаларны ажыглааш чадашканнар. Шак мынчаар мээң ынак кызым аныяк чаш назынындан чарылды.

Калган уруумнуң ийи чаш төлү арткан. Өскүс уругларым ам төрээн, чок апарган ынак иезиниң чассытканын, чагыг сөстерин,эмиин ээп өскен эргеледиин ам кезээ мөңгеде дыңнавастар. Бо эртип турар кончуг берге амыдырал-чурталганың үезинде ийи чаш төлүм авазындан чарылдылар.

Кончуг-даа уруум ышкындым. Чаш турда яслисадикке тургузар дээш канчаар кызып чорбадым дээр. Ол Кызылдың национал № 2 школазын үгле ийи 4-түг, арткан эртемнерни 5 демдектерге дужаап, он классты чедиишкинниг доозуп алды. Школа дооскан чылындала чурттуң дээди өөредилге черинче Саян артынче өөренип чоруткаш, бухгалтер-экономист дээди эртемниг ээп чанып келгеш, төрээн Тываның сайзыралы дээш чонунга ак сеткилдиг бараан болуп, ажылдап чорду. Амыдыралының баштайгы күш-ажылчы оруун Тес-Хем кожуунның "Чодураа" совхозунуң улуг экономизи бооп ажылдап эгелээн. Чурталгазының аайы-биле найысылал Кызылга көжүп чедип келгеш, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызынга амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир ажылдап чорду.

Чурттап эрткен кыска үезинде (уруум 35 харлыында мөчээн) школачы, студент, албан-хаакчы эш-өөрүнүң, дөргүл-төреллериниң аразында биче сеткилдиг, дузааргак, хүндүлээчел, чугаакыр кижи болуп, чүректерде арткан.

Бүрү ышкаш частып үнүп орар хайыралыг чараш уруумну! В-ниң көгүлдезинге хей-ле кирди ийин. Хей-ле кедизи чок чурталга тудуп, ооң-биле холбашпаан-даа болуру кай! Мээң кызымның силиинге, угаанныынга, чаражына В. Д. бодун деңнеп шыдавааны ол-дур.

Кээргенчиг хөөкүй уруум кедергей-даа кижизи бак улчумал-биле чурттап чораан. В. Д. ийи-үш ай чурттап алгаш, чоруй баар чолук болбас ийикпе. Шыырак мага-боттуг хирезинде туразы улуг, удурланырга, ызырар ыттан дора, халып кээр, амдажып, бажы эъттенип барган. Оът тыртар, ону бүдүү садар хевирлиг. Коргунчуг кажар, чаңгыс-даа кадаг хап билбес хирезинде, шоочалыг эжикти чара тепкеш кирип кээр. Каш-даа кадайланган. Шак ынчаар 4-5 кадайлар аразынга чоруп тургаш, күдээзин база эндээн сураг бар. Ол кемхерек үүлгедииниң дириг херечизи болбазымза-даа, дамчыыр чугаа далай чалгыы дег дижир. Мээң кулаамга дыңналганы мындыг. Күдээзиниң холун хүлүй туткаш, кырынга олуруп алгаш, тынын үзүп каан. Когараан кижиниң өөнүн ээзи, В-ниң дуңмазы ашааның ажыынга шыдашпайн моңну берген. В. Д. байысаалга үезинде өлүмнүг кем-херектің көрген херечизи чок деп хөрлээш, өлген кижи бодун боду иштинче шаштынпкан кылдыр өчээн.

Кижиниң хирези дыка багай: дүржок, кара сагыштыг, кайда-даа ажыл чок. Сурастап каан уругларынга алимент төлээринден чаштып, хоорай, суурлар аразында улчуп чоруп турар.

Үш кадайдан чарылган. Оларындан 4 уруглуг. Бир-бир уруглуг 2 кадайы Эрзинде, 2 уруглуг кадайы Кызылда. Аалдар инээнче сула салыпкан буга эвес, кижилер-биле орта чурттап билбезиниң херечизи ол-дур. Мээң уруумга туруп алгаш, анаа-ла төл төрүдүп каан.

Бодумнуң бажыңымны уруумга берген мен. В. энир чылын ноябрь айда чоруткаш, афган фондузунуң магазининде садыгжы О. Г-ге барып, ооң-биле кезек чурттап каапкаш, дедир сөөгүн сөөртүп чедип келген. Ол хевээр чоруй баары кай.

Артында хорадавас, каттырып тургаш чугаалаар чазык уруумнуң эжиин болганчок-ла чара теп кирип кээр. Оон соодукчу иштинде белен чемни хырын бижыы-биле шартайтыр дыгып алгаш, ойталап чыдыпкан соонда диван кырындан турбастай бээр. Телевизор көрүп-көрүп туруп келгеш, уруумга чөңгээлээр, бодун агартынар, куруг черге хүннээр— хөлчок дерзии чаңныг.

Мээң уруум В-ни өлүмден үш катап камгалаан. Эгезинде ооң аксы-думчуундан кара хан төгүлген. Арны ак тос дег агарып калган. Оон бээрле өкпези багай дээш эмчиге чыттырып каан мындыг чүве. Ол хире азырап, карактап турдала, кижи мөзүзүн чидирген кара сагыштыг чүве ээн черге уруумну та канчаар хилинчектеп турган.

Амыдыралдың өлүм-чидим-биле холбашкан бергезин көрген болгаш афган дайынын В. Д. утпаан. Афганчыларның Тыва-да чөвүлели база турла ыйнаан. Мээң бо чагаамны номчаан афганнар В-ниң үүлгедиинге хамаарыштыр үнелелден берип, меңээ дыңнадып көрүңер.

Ол каргыштыг кара дүнеде бажыңга турган В. Д. М-ге үстүнде киирген айтырыгларымны салып, мээң уруумну бодунуң эми-биле хораннап, ооң тынынга четкенинге, өйшаанда эмчи дузазын угаанныы-биле көргүспээни дээш, мен кажыыдалдыг ие кижи, сени кайыдаа чурталгаңга, бурган башкының мурнунга чөптүг харыыны бээриңни негеп, ажылдап-чурттап чоруур күрүневистиң хоойлу-дүрүмнүң мурнунга шын ялага таваржып, харыысалганы чүктээриңни караам чаштыг ие кижи негеп ор мен.

Борбак уруу ДОНГАК.

Тыва Республиканың бүгү чонунга

Хүндүлүг хамаатылар!

Тыва Республиканың Кызыл Крест ниитилели амыдыралы чединмес өг-бүлелерге Аптека ажыдып, ачы-буян Акциязын эрттирер. Дараазында чиигелделерни езугаар:

1. Инвалидтерниң бүгү бөлүктеринге, күш-ажылдың хоочуннарынга — 50 хуу.
2. Шупту пенсионерлерге чиигелде — 30 хуу.
3. 1 хар чедир бичии чаштарга — халас.

База ол ышкаш Аныяк инвалидтерниң ассоциациязы-биле катчып алгаш, Төп рынокка "Аян" холушкак барааннар магазинин ажыдар. Аңаа аъшчем болгаш эдилелге турган идик-хеп аймаан чиик өртек-биле садар.

Кым-даа болза шыдаар шаа-биле ТР-ниң Кызыл Крест ниитилелинге дузалаарын бүзүрел-биле дилеп арттывыс.

Бистиң реквизиттеривис: Кызыл Крест ниитилели
Агар сан 40730810200000210000
БИК 049304729
пор/счет 30101810600000000720 Кызыл хоорай, Тывакредит Аптека ажыдарынга.

Өөренириңче чалап тур

Компьютерге өөренип алыр күзелдиг улустарны 1999 чылдың август 2-де Тыва Күрүне университединге компьютер талазы-биле чаңгыстап (индивидуально) 2 неделя дургузунда өөредир курстарынче чалап тур бис. Өөренир программаны боттарыңар күзелиңер-биле шилип алыр силер. Чижээлээрге: MS-DOS, WINDOS 98, NORTON COMMANDER, FOX PRO, EXCEL 97, WORD 97, PADEMAKER ооңдаа өске; компьютерлер кожар сеть; BASIC, Pascal, Ctt, AssemBLer — дылдар-биле компьютерге программа тургузуп өөредир.

Өөренгени дээш — 240 рубль.

Болур чери: ТКУ-нуң кол корпузунга Ленин кудумчузунда, информатика кафедразы 117 дугаар кабинет, тел: 3-83-88.

Амгы үениң гуманитарлыг институдунуң Кызылда филиалы ХҮНДҮСКҮ БОЛГАШ БОТ ӨӨРЕДИЛГЕ-БИЛЕ өөренир хевирлеринге өөрениксээннерниң чыылдазы уламчылап турарын дыңнадып тур.

УГЛАНЫЫШКЫННАРЫ:

"Юриспруденция", "Экономика", "Менеджмент", "Психология".

Хереглиг документилери: дээди эртем дооска нының дугайында диплом.

Хүлээп алыышкын комиссиязының адрези: Кызыл хоорай, Рабочий кудумчузу, бажың 58, телефоннары: 2-42-32, 3-89-97.

Амгы үениң гуманитарлыг институдунуң ФИЛИАЛЫ Чадаана хоорайда ажыттынганын дыңнатпышаан, аңаа **ХҮНДҮСКҮ БОЛГАШ БОТ-ӨӨРЕДИЛГЕ-БИЛЕ** өөренир хевирлеринге өөрениксээннерни "Юриспруденция" болгаш "Экономика" угланыышкыннарже кирерин чалап тур.

Хүлээп алыышкын комиссиязының адрези: Чадаана хоорай, Победа кудумчузу, бажың 26, (51 дугаар школа) телефону: 21-2-97.

Бай-Тайга кожуунну "Кызыл-Даг" көдээ ажылагый каттыжыышкынының дөрбелчин чаа улуг таңмазын оор алганын барымдаалааш, **ону күш чок деп чарлаар.**

САДЫГЛААШКЫНДА — БАЖЫҢНАР

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КУРҮНЕНИҢ ӨНЧҮ КОМИТЕДИ 1999 ЧЫЛДЫҢ АВГУСТ 23-ДЕ РЕСПУБЛИКАНЫҢ САДЫГ БАЖЫҢЫ БОЛУР "САЯННЫҢ" НЕМЕЙ БОЛГАШ УЛАШТЫР ТУТТУНГАН БАЖЫҢНАРЫ-БИЛЕ КАТАЙ САДАР **АУКЦИОННУ** ЧОРУДАР

№№ Садыгларның аттары	Эге өртээ (муң рубль)	Шөлү (дөрбелчин метр)
1. Кызылдың эът комбинады	300,0	144,3
2. "Купец"	248,0	128,0
3. "Свежий хлеб"	70,0	36,5
4. "Радуга"	440,0	317,0
5. "Посуда"	210,0	70,0
6. "Продукты"	440,0	315,0
7. Садыг бажыңы "Саянның" склад оран-савазы	105,0	116,5

Объектилер Кызыл хоорайның Щетинкин-Кравченко болгаш Ленин кудумчуларында турар. Садар бажыңнар бо:

— Кызыл хоорайның Кочетово кудумчузунуң 140-А дугаарлыг, тоймаглаттынган бажың.

— Механика цеги, тудуг материалдарының склады, "Тыва хамааты тудуг" (ХСМНЦ-нын эрги баазазында).

— Калинин кудумчузу 11-де 8 машинага таарыштыр кылдынган гараж.

Объектилерниң өртээ дугуржулга езугаар.

РФ-тиң "Хуужудулга дугайында..." хоойлузунуң 9 чүүлүнге дүүштүр үезинде билдириишкин киирген тус-тус кижилер болгаш юридиктиг эргелиг албан черлери эге өртээниң хемчээлинге дүүштүр 100 хуу долааны төлээр.

ЧАГЫГЛАРНЫ 1999 чылдың АВГУСТ 22-ГЕ чедир хүлээп алыр.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 32, кабинет 109, **телефону: 3-60-16.**

(Солуннуң дараазында номери август 7-де үнер).

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар Маадыр-оол КАЛЧАН.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Маадыр-оол Калчан, Алдын-кыс Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82.

Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15
Медээлер албаны—3-34-98;
Бухгалтерия—3-41-16;

Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тиражы 3932.
Чагыг 66.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектерининң талазыбиле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелининң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.